

पं ख

वसंत कानेटकर

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192681

UNIVERSAL
LIBRARY

पं ख

वसंत कानेटकर

पॉप्युलर प्रकाशन : ४ :

प्रकाशक

गणेश रामराव भटकळ

पॉप्युलर बुक डेपो,
लॉर्मिंगटन रोड, मुंबई ७

M

प्रथमावृत्ति

१-९-१९५३

मुखपृष्ठ

द. ग. गोडसे

Post
Collection

ती दादा आणि ती सौ माई
याचे चरणी,
कृतज्ञतापूर्वक—

निवेदन

‘पख’ ही माझी दुसरी कादंबरी या कादंबरीत एका नाट्यवेड्या कलदाराची दुर्दैवी कहाणी सांगण्याचा मी प्रयत्न केला आहे ही कहाणी एका वस्तुस्थितीवर उभी असल्याने, त्यातील पात्रे, प्रसंग आणि वातावरण सर्वस्वी काल्पनिक आहेत, असे म्हणण्याच धाडस मी करू शकत नाही लेखक या नात्याने, कलात्मक सत्याच्या आविष्कारासाठी आवश्यक तेवढाच मी मूळ कथेत हस्तक्षेप केलेला आहे

या कथेतील नायक ज्या दुर्घट रोगामुळे जन्मभर दग्धपक्ष जिण जगत असल्याच मी दर्शविले आहे, त्या रोगाबद्दल सामान्य वाचकाना जिज्ञासा वाटण्याची शक्यता आहे म्हणून वैद्यकशास्त्रावरील काही अधिकृत अथानुन मी पुढील माहिती देत आहे या रोगाच नाव कोरिआ (Chorea) हा रोग जडल्याने रोग्याचा मज्जातंत्रावरील ताबा दिला होतो आणि त्यामुळेच त्याच्या हातापायांची आणि मुद्रेची वेडीवाकडी हालचाल होऊ लागते म्हणूनच बहुधा या रोगास ‘सेंट व्हाइटसेल् डान्स’

(*St Vitus' Dance*) असहि दुसर नाव दिलें जात हा रोग सर्वसाधारणपण लहान मुलांना होतो आणि कालान्तरान तो बराहि होतो पण योग्य उपचारान्या अभावी, काही रुग्णाइताच्या माग या रोगाचा जन्मभर ससेमिरा लागतो या रोगाच प्रमाण आपल्याकडे फार कमी आहे पण त्यामुळेच ज्या थोड्यांना तो जडतो त्यांच्या जीवनाची या कथतल्या नायकाप्रमाण वाताहात होते.

वेद्यक शास्त्रावरील अधिकृत ग्रथात या रोगाचा अशा व्याख्या केली आहे का *“Chorea is a functional disorder of the nervous system, characterized by sudden, aimless, irregular, movements, often accompanied by muscular weakness and emotional instability ”*

तसेच या रोगाची काही प्रमुख लक्षण पृढीलप्रमाण सांगण्यात आलेली आहेत *“When fully developed, the movements of Chorea are quite unmistakable The abnormal muscular movements are first seen in the face, with disturbance of articulation and twitchings of the eye-muscles, which lead to facial grimaces In most cases the spasmodic movements soon extend to all parts of body—particularly to fingers They are irregular, jerking, never rhythmic, rarely symmetrical, and vary in intensity, from an occasional muscular contraction to almost constant motion The movements are only partly under the control of the patients' will, efforts to repress them may be momentarily successful, but they*

(३)

*presently burst out like a dammed-up flood
They are increased by excitement, embarrass-
ment, or fatigue* ”

—अर्थात् या शास्त्राय माहितीचा कस लावून मात्र रसिकानी या कादंबरीच मूल्यमापन करू नये शास्त्राय ज्ञान हे कलेला नेहमीच उपकारक होत असल, तरी कलाकृतीची बलस्थान वेगळीच आहेत, हे सूझ रसिकाना सांगायचास हवे अस नाही ही कहाणी सांगताना मी ज्या एका अनुभवान व्यथितचित्त झालां होता, तो अनुभव या कादंबरीच्या वाचनान रसिकांच्या मनात जागृत झाला, तर माझे प्रयत्न सफल झाले, अस मला वाटेल

हसरराज प्रागर्जी ठाकरसी कॉलेज,
नासिक
१ मार्च १९५३

वमन कानेटकर

सूर्य मावळतीच्या मार्गावर असतानाच गावाच्या दीड खणी रुद हमरस्त्यातून पाड्ड मास्तर तरातरा चालले होते ते कसल्यातरी घाईत होते. आणि घाईपेशा कसल्या तरी धुदीत होते तिन्हाईताला वाटावें, कीं हा इसम नशापाणी करूनच रस्त्यातून चालला आहे. पण गावकऱ्यांनी चुकून देखील असा सशय घेतला नसता. दोन वेळच्या जेवण्याची ज्याला भ्रात, अशा शाळा मास्तरच्या जीवनात कुठून आले आहे नशापाणी ? वेडा, खुळा म्हणून गावकऱ्यांनी पाड्ड मास्तराची भरपूर चेष्टा केली असेल, आपल्या बावळटपणाने आणि विमरभोळेपणानें पाड्ड मास्तरांनी गावातल्या कच्चाबच्च्याची भरपूर करमणूक केली असेल, पाड्ड मास्तराचा अजागळपणा पाहून पाण्यासाठी नदीवर जाणाऱ्या बायाबापड्यादेखील अनेक वेळा तोंडाला पदर लावून फिदफिदल्या असतील, पण पाड्ड मास्तराच्या बाबतीत असला घाणेरडा आरोप त्याच्या शत्रूना देखील करता आला नसता. पण पाड्ड मास्तराना शत्रू होते कुठें ? त्याचें शत्रुत्व कोण आणि कशासाठी करणार ? वैरभाव धरण्यासारखा त्याच्या अगी कडवटपणा आणि कणखरपणा होता कुठें ? पाड्ड मास्तर जगन्मित्र होते. थोर बायाबापड्यांनीच नव्हे, तर कच्च्याबच्च्यांनी देखील क्षुद्र कामासाठीहि त्यांना राववून घ्यावें, असे ते भोळ्या

दिलाचे होते. रस्त्याने तरातरा चालण्याची ती त्याची एक लकबच होती. पावलोपावली ते माणसाना टेचकाळत असत. आणि भेटलेल्या इसमानी सांगितलेल्या कामगिरीनुसार त्याच्या पायपिटीची दिशा बदलत असे. त्याच्या चालण्यात अधीरेपणा, उतावळेपणा भरलेला असे पण पाडू मास्तराना कोणी हटकलें आणि विचारलें—‘ काय मास्तर, कसल्या घाईत चाललात एवढे ? ’ तर ब्रेक लागलेल्या मोटारप्रमाणें पाडू मास्तर टेंचकाळून जागीच थबकत असत आणि मग, “ घाई कसली ? म्हणजे त्याचं असं आहे ... ” अशा शब्दांनी सुरुवात करून पाडू मास्तर आपल्या मनातल्या पागापाग झालेल्या बाजार-बुग्या विचाराची एकत्र मोट बावू लागत या मोट बांधण्याच्या प्रयत्नान आपण निघालों होतो कगासार्ठी, याचा त्याना उमज पडत नसे आणि मग कागदपत्रांचा जुडगा घेऊन लगबगीने जाणाऱ्या माणसाच्या हातातून वावटळीने कागदपत्रे इतस्तस्त उडून विखरून जावीत, आणि ती आवरताना त्याची धावपळ व्हावी, तशी पाडू मास्तराची मुद्रा होत असे.

तरातरा चालताना मुक्कामाच्या आरभी आणि शेवटी, पाडू मास्तराचे पाय व्यवहाराच्या जमिनीवर टेकलेले असत पण त्याचा चालण्याचा वेग वाढला, की ते अतराळात भ्रमण करू लागत त्याचें हें भ्रमण त्याच्या डोळ्यातूनच ओसडूं लागें असें नव्हे, तर त्याच्या थरथरत्या ओठावर आणि कप पावणाऱ्या हाताच्या बोटावरहि ते उमटू लागें. बोलताना पाडू मास्तराचे ओठ आगतुकणें फुरफुरत असत आणि त्याच्या हाताची बोटे अकारण वेडी वाकडी कपित होत असत बघणाऱ्याला वाटावें, की हा इसम रागाच्या भरात आपल्या मनातली दबलेली मळमळ आवेगपूर्ण आणि ओघवत्या भाषेत फडाफडा बोलून दाखविणार ! पण तसें काहीं एक होत नसें पाय थकलेल्या माणसानें रेंगाळत चालवें तसा थकलेला आशय चाचपडत रेटारेटी करत त्याच्या मुखातून शब्दरूपानें बाहेर पडत असे. ओठाची आणि हाताच्या बोटाची बरीचशी हालचाल आणि मग एखादा शब्द अशा याटात त्याचें बोलणें सुरू झालें, म्हणजे ऐकणाऱ्या माणसाला हसणें अगदी अनावर होई. स्थळ स्वयंपाक घर असो, वा रस्त्यावरचा एखादा चौक असो, पाडू मास्तर बोलताना ऐतिहासिक संभाजीच्या पवित्र्यात उभे राहून बोलत

असत. पण त्याचे पाय मात्र वाऱ्याने हालणाऱ्या सुरूच्या झाडाप्रमाणे गदगदा थरथरत असत. पाडू मास्तराचे डोळेहि भिऱ्या खारीप्रमाणे भिरभिरत असत त्याचा डावा डोळा नेहमी लवत असे. त्यामुळे बोलणारा इसम तिन्हाईत असला, तर पाडू मास्तर आपल्याला वाऱ्याच्या दाखवितो आहे किंवा काय, अशी त्याच्या मनात शका येऊन जाई पण पाडू मास्तराच्या या साऱ्या लकरीची गावकऱ्यांना आता सवय झाली होती. पाडू मास्तर हातवारे करीत स्वतःशीच काही पुटपुटत रस्त्यातून चालू लागले की ओळखीची माणसे, ह्या स्वारीच्या डोक्यात काही नवी कल्पना भिरभिरू लागल्याचे समजत, आणि गालातल्या गालात हसत असत

ओळखीच्या चेहऱ्यांना, ठेंचकाळत, थक्कत आणि प्रसन्नपणे स्वतःच्याच खुर्षीत वाटेला लावत, पाडू मास्तर असेच हमरस्त्यावरून आताहि चालत होते रस्त्याच्या टोकाला येऊन पोहोचल्यावर पाडू मास्तर थक्कले. बावचळल्या मुद्रेने ते आजूबाजूला सुगावा धेऊ लागले मग त्याच्या लक्षात आले की रावसाहेबाचा वाडा ओलाडून आपण बरेच पुढे आलो आहोत पण त्याचे त्यांना बिलकूल वैषम्य वाटले नाही. उलट दिशेने तोंड फिरवून ते पुन्हा तरातरा चालू लागले रावसाहेबाच्या वाड्याशी येऊन पोहोचताच त्यांनी आपली चाल आवरली वाड्याच्या दाराशीच एक गडी विडी फुकत बसला होता पाडू मास्तरांना बघताच तो एकदम प्रसन्नपणे हसून म्हणाला—
“ काय मास्तर, साजच इकड कुट झुकली स्वारी ? ”

पाडू मास्तर हसले. प्रथम त्याचे ओठ फुरफुरले आणि मग त्याच्या बोटाची काही वेडी वाकडी चाळवाचाळव झाली “ झुकलो म्हणजे रावसाहेबाच्याकडे काही काम होत. आहेत का साहेब घरात ? ”

“ साहेब हायती घरामधी पर पाडहन आल्याती शहराकडून, त्येच्यासग बोलत बसल्याती ”

या उत्तराबरोबर पाडू मास्तराची मुद्रा अधिकच बावचळल्यासारखी झाली. आता काय करावे ते त्यांना समजेना “ म्हणजे जरा मट्ट्याच्या कामासाठी रावसाहेबानी बोलावल होत मला...”

“ अस व्हय ! मग जा वर. मेटत्याल तुमास्नी.”

पाडू मास्तर दारातून आत जाऊ लागले. तेवढ्यात त्यांना कसलीशी आठवण झाली. आणि मागे वळून ते म्हणाले—“ तुमचा दमा काय म्हणतो बाबूराव ? ”

“ कसला दमा न् कसल काय ? जीव अक्षी नकोसा झालाय पगा. ”

“ अरे अरे ! मी सांगितलेला उपाय तुम्ही केला नाहीत वाटत ? ”

असे विचारीत पाडू मास्तर जिव्हाळ्याच्या स्वरात पतोजीप्रमाणे लिंबूपाण्याचा उपाय त्याला समजावून देऊ लागले. मग त्याच्या बायकामुलाची त्यांनी चौकशी केली. आणि मग बोलायला काही उरले नाही, तेव्हा मास्तराची स्वारी दिवाणखान्याकडे झुकली. पाडू मास्तर जिना चढत असतानाच वरून सात मजली हास्याचे फवारे त्याच्या कानी पडले. त्याबरोबर पाडू मास्तर दचकले. अकारण भेदरले. आणि गडबडून दोन पायच्या खाली आले. असे खदखदून फिदफिदून कोणी हसले म्हणजे पाडू मास्तराना शरमल्यासारखे होई. जणू हसणारे लोक आपल्यालाच हसताहेत असे त्यांना वाटू लागे, आणि घाबरलेल्या सशाप्रमाणे त्याची केंविलवाणी अवस्था होई. पाडू मास्तर खाली आले. तेवढ्यात मालकीणबाईंनी स्वयपाकघरातून बाबूला हाक मारल्याचे त्यांनी ऐकले. बाबू धावत पळत आत गेला आणि चहाच्या कपाचा ट्रे घेऊन परत आला. तो जिन्यापाशी येत आहे तोंच मालकीणबाईंनी पुन्हा एकदा त्याला पुकारले. त्याबरोबर समयसूचकता दर्शवून पाडू मास्तरानी बाबूच्या हातातला ट्रे आपल्या हातात घेाला आणि त्याला जाण्यास खुणावले बाबू निघून गेला आणि पाडू मास्तर दबकत दबकत जिन्यातून ट्रे घेऊन वर दिवाणखान्यात आले.

दिवाणखान्यात रावसाहेब लोडाला टेकून बसले होते. त्याच्या भोवती पाच सहा माणसांचा घोळका अदबीने बसला होता त्यातील काही प्रौढ होते आणि काही तरुण होते. प्रौढांच्या मुद्रेवर सभावितपणा आणि तरुणांच्या मुद्रेवर उतावळेपणा उमटला होता. रावसाहेब खुर्चीत त्याच्याशी बातचीत करीत होते. पाडू मास्तर जिन्यातून शेवटच्या काही पायच्या वर चढून येत असतानाच कोणी एक संभावित इसम मोठ्या जिव्हाळ्याने म्हणत होता—

‘ . तें काहीं खरें नाहीं रावसाहेब ! उत्सवाचें स्वागताध्यक्षपद आपणच स्वीकारले पाहिजे. ’

त्यावर त्याच्या शेजारी बसलेला एक तरुण खादीविषधारी इसम अकारण अर्धारपणानें म्हणत होता—“ . म्हणजे काय, प्रश्नच नाही ! आपल्या संमतिशिवाय आम्ही मुळीं येथून हालणारच नाहीं ! आपण नाहीं म्हटले, तर आम्हां सर्वांची फार निराशा होणार आहे . ”

हे उद्गार ऐकून रावसाहेब अतर्यामीं खूष होत होते. पण मुद्रेवर अकारण अवघडलेला भाव आणून त्यांनी आढेवेढे घेण्यास आरंभ केला. मग कोणीतरी रावसाहेबाच्या या विषयातील अधिकाराचा उल्लेख करून त्याच्या काळजालाच हात धातला ‘ त्याबरोबर रावसाहेबाच्या मुद्रेवरील सभावितपणाची सावधगिरी विरघळून गेली, आणि ते लाजत लाजत म्हणाले,—

“ तुम्ही म्हणता, तें कांही खोट नाही ! गेलीं चाळीस वर्षे नाट्य-व्यवसायातील साऱ्या उलाढाली मी अगदीं जवळून पाहत आलो आहे. आपले नारायणराव, गोविंदराव, बळवतराव हीं सारीं माणसें आमच्या अगदीं रोजच्या बैठकींतली. नारायणरावाना तर कैक प्रसंगी अडल्या नडल्या वेळीं आम्ही सावकार मिळवून दिले होते. माणूस मोठा लाख मोलाचा ! व्यवहाराला जरा ढिला. पण कला म्हणजे काय महाराज ! ... ”

आणि रावसाहेब अमेच काहीसे पुष्कळ बोलत राहिले असते. पण तेवढ्यात त्याची नजर दाराकडे गेली आणि त्यांनी पाडू मास्तराकडे पाहिलें. त्याबरोबर रावसाहेबाची मुद्रा एकाएकी बदलली त्याच्या झुपकेदार, करड्या मिशांच्या आड दडलेले त्याचे ओठ अपगब्दाने फुरफुरू लागले. त्याच्या भुवया वक्र झाल्या आणि कपाळावर एकदोन आठ्याहि उमटल्या. पाडू मास्तरानी रावसाहेबाच्या मुद्रेवरील हा बदल बारकाईनें न्याहाळला आणि त्याची मुद्रा घाबरीघुबरी व लाचार झाली. पाडू मास्तर घाबरे-घुबरे झाले की त्याचे हात थरथर कापू लागत आणि बोटाची वेडीवाकडी चाळवाचाळव होऊ लागे. त्यामुळें त्याच्या हातातील चहाचा ट्रे थोडासा हिंदकळला देखील. रावसाहेब पाडू मास्तराना उद्देशून म्हणाले—“ या पाडोबा, एकूण सबड झाली म्हणायची तुम्हांला ! ”

या उपरोधाच्या उद्गारानीं पाडू मास्तराची मुद्रा अधिकच शरमिदी झाली. ट्रेमधला एक एक कप बैठकीतल्या माणसाच्या हाती देत असताना पाडू मास्तराचें ओठ प्रथम फुरफुरले, आणि मग केविलवाण्या स्वरात मास्तर म्हणाले,—“ ठे, छे, अम कस म्हणता साहेब ! आपला निरीप कळला तत्सा मी धावत आलों ” अस काहीस पुटपुटून ते आत्मसमर्थन करू लागले

त्याबरोबर रावसाहेब खेकसलें—“ काय म्हणालाम ? दोन दिवमापूर्वीं तुला मी निरीप पाठविला होता, अन् आज तू उगवतो आहेस ? काल सध्याकार्ळा छबीच्या लग्नाच प्रयोजन होत, माहित होत कीं नाही तुला ? ”

पाडू मास्तराचे पाय थरथर कापू लागले हाताची अधिकच वेडीवाकडी हालचाल होऊ लागली आणि ओठावाटें कसे बसे “ होय.. होय . ” असे शब्द फुरफुरत बाहेर पडले

“ मग ? कुठ उधळली होती आपली स्वारी ? गेला असशील कुणाची तरी नाटक सजवायला ! हजार वेळा तुला सांगितल, की घरी कुणी पाहुणे माणसं आलीं म्हणजे वाढा-सवरायला येत जा म्हणून ! शिंदोरे मास्तर आले होते, गुरव मास्तर आले होते, त्या एक नबरच्या शाळेचे हेडमास्तर सुद्धा आले होते. पण तुझा पत्ता कुठाय ? ”

“ त्याच असं आहे रावसाहेब—” तपकिरीची चिमूट नाकात कोबीत रावसाहेबाच्या शेजारी बसलेले एक तरुण सभावित म्हणतात—“ तुम्ही या लोकल बोर्डाच्या शाळेतल्या मान्तराना फारच शेफारून ठेवल आहे ”

“ नाही तर काय ? ” तबाखूचा बार भरीत त्याचे दुसरे एक पगडीवाले शेजारी म्हणतात—“ अहो, ते पूर्वींचे गणपुले रावसाहेब चेअरमन होते, तेव्हा म्हशीच्या धारा काढण्यापासून अथरुणें घालण्यापर्यंत सान्या मास्तराना घरीं कामाचे वारच नेमून दिले होते आता तो काळहि गेला अन् तसली माणसेहि गेली ! ”

“ बाकी रावसाहेब, हा पाडू मास्तर तुम्हीं खूप अजब शोधून काढलात बुवा ! ”—तपकीरबहादूर एक भली मोठी शिंक देऊन म्हणतात—
“ लेकाचा ड्रॉइंग मास्तर म्हणवतो, पण फळ्यावर नीट ठोकळा तरी काढता

येतो कीं नाही कोणास ठाऊक ! ”

“ अहो तें कशाला—आमचा बाबू म्हणत होता कीं, या मास्तरला सरळ रेषा ओढायला पधरा मिनिटें लागतात ! ”

त्याबरोबर बैठकीत प्रचंड हास्याचे फवारे उसळले पाडू मास्तरावर सर्वांच्या नजरा रोखल्या गेल्या. सारीं माणसें आपल्याकडे रोखून पाहताहेत याची जाणीव होताच पाडू मास्तराची मुद्रा अधिकच लाचार झाली आणि त्याच्या हाताचीं बोटे जास्तच वेडावाकडा चाळा करू लागली

“ असल्या शिक्षकाना शिक्षणसंस्थेंत विलकूल थारा देता कामा नये . . ” अशा वाक्यानें किरट्या स्वरात आरंभ करून एक तरुण ध्येयवादी गृहस्थ आधुनिक शिक्षणावर लाबलचक व्याख्यान देजं पहात होता पण तेवढ्यात रावसाहेबांनीं खाकरून खोकरून त्याला गप्प केलें. मग रावसाहेब म्हणाले—

—“ ह्याला ठेवलाय म्हणजे तरी काय, ह्याची ही नोकरी गेली तर हा अगदी उघडा पडेल बायका पोरे उपागीं मरतील. म्हणून ह्याला ठेवून घेतलाय झालं ! नाहीतर शाळेंत याच्या कामाचे काय दिवे लागताहेत, हें दिसतच आहे . . ”

मग रावसाहेबांनीं पाडू मास्तराची खूप हजेरी घेतली पण त्याच्या स्वरातला पूर्वाचा करडेपणा नाहीसा झाला होता. आणि त्याचे रागीट शब्दहि भूतदयेने भिजले होते ते ऐकताना पाडू मास्तराना जरा हायसें वाटलें. शाळेंतल्या कामावढल रावसाहेबांच्या तोंडून आपली सडकून निर्भत्सना ऐकण्याची पाडू मास्तराना चागलीच सवय झाली होती म्हणून जागच्या जागीं मान खाली घालून चुळबुळ करीत ते उभे होते मग रावसाहेबांच्या विषयाचा ओष बदलला आणि नाट्यमहोत्सवाच्या कार्यकर्त्यांशी ते दिलखुलासपणे बोलू लागले. त्या बोलण्यामध्ये पाडू मास्तराना एरवीं काही स्वारस्य वाटण्याचे कारण नव्हतें रावसाहेबांच्या घरीं पाऊल टाकल्यानंतर पाडू मास्तराशीं रावसाहेब मधून मधून बोलत असत. आणि बाकीच्या वेळात ते इतर काही फावल्या वेळची कामें करीत असत वा अन्य कोणाशीं सभाषण आरंभीत असत. पाडू मास्तर दाराशी वा खाबाशीं तिष्ठत उभे

राहिले आहेत, हे त्यांना दिसत असे. पण त्याची त्यांना विशेष दरकार वाटत नव्हती. मास्तरांनी असेंच तिष्ठत उभे रहावे असे त्यांना मनापासून वाटत असे. दुसऱ्या माणसाशी सभाषण करता करता विषय संपला म्हणजे मध्येच पांडू मास्तराकडे वळून कधी रागाने तर कधी रगात येऊन ते म्हणत असत—“ मग काय पाडोवा, कस होणार तुमच ? अं ? ”

अशा वेळी पाडू मास्तरांनी लाचारीने हंसावे आणि मग रावसाहेबांनी किंचित् हसत—“ हसता काय ! मी आहे तोंवर नाही डोळे उघडायचे तुमचे..... ” असे काहीसे म्हणू लागावे नाट्यमहोत्सवाच्या कार्यकर्त्यांशी बातचीत करित असताना रावसाहेब मधून मधून असेच पाडू मास्तरांना तोंडी लावत जुने विषय चघळू लागले. मग सधि साधून, रावसाहेब गदगदून हंसाहेत असा खुशीचा मोका पाहून पाडू मास्तर हळूच म्हणाले—“ आपल्याकडे एक काम होत.. ... ”

रावसाहेबानी एकदम हसणे थांबविले आणि भुवया वक्र करून कपाळाला आठव्या घालून मास्तराकडे पाहिले त्याबरोबर पाडू मास्तराची त्रेधा तीरपिट उडाली

“ काम म्हणजे तसे विशेष नव्हते ! आपले सार्धेच काहीतरी.. .. ”

“ सार्धेच काहीतरी ? ”

“ उद्याच्या दिवसाची रजा विचारायला आलो होतो मी.”

“ रजा ? कसली रजा ? कुणाचे ताबूत बाधायला जायचें आहे ? ”

त्याबरोबर पुन्हा एकदा बैठकीत हास्याचा कल्लोळ उडाला.

पाडू मास्तर भीत भीत म्हणाले,—“ म्हणजे, कृष्णाबाईंच्या उत्सवासाठी.. .. ”

“ समजलं, समजलं ! आणि उद्या तुझा बाप तो दिपोटी शाळा तपासायला येणार आहे, त्याची काय वाट ? आधीच तुझ्या नावाने हेड मास्तर ठणाणा करताहेत. आणि त्यात तू उत्सव साजरे करायला जा ! नाटक ब्रिटक असेल तिथं एखाद ! त्याशिवाय तू तिथे कसला जातो आहेस ? होय ना ? ”

पाडू मास्तर हँ हँ करून लाचारीने हसले.

“ पाडोबा, तूं एखाद्या राजाच्या पोटी जन्माला यायला हवा होतास बघ ! म्हणजे हा नाटकाचा शोक तुला परवडला असता आणि शोभलाहि असता ”

“ म्हणजे ” परगावचे एक तरुण कार्यकर्ते विस्मयाने विचारतात—
“ मेक-अप् आर्टिस्ट म्हणून ज्याच नाव आम्ही ऐकतो ते पाडू मास्तर हेच की काय ? ”

“ होय, हीच ती स्वारी ! आर्टिस्ट कसला दगडाचा ! बरे रगवितो चेहरे झाले पण तुमच्या उत्सवाच्या नाटकाच्या वेळी चागल करील हो काम हा तसा मोठा कष्टाळ आहे पण डोक्यान जरा ढिला आहे—”
रावसाहेब खदखदून हसत म्हणाले—“ नाटकाचा शोक तर असा जबर-दस्त आहे म्हणता की, मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांनी याला मानाचा मुजरा ठोकावा अकल नाही कवडीची आणि थाटमाट एखाद्या कलावंताचा.. ”
आणि मग रावसाहेब पुन्हा एकदा उत्सवाच्या कार्यकर्त्यांशी दुसऱ्या एका विषयावर बोलू लागले पाडू मास्तर मग बराच वेळ तिष्ठत चुळबुळ करीत उभे राहिले. बोलताना रावसाहेब केव्हातरी गदगदून हसले, ती संधि साधून पाडू मास्तर हळूच अजीजीने म्हणाले—

“ मग रावसाहेब.. ... ”

त्याबरोबर रावसाहेब एकदम भडकून ओरडले,

“ रावसाहेब काय डोंबल तुझ ! एकदा सांगितलेल समजत नाही ? राजा मिळायची नाही जा, माझं डोकं पिकवं नकोस उगीच. ”

पाडू मास्तर निराश झाले आणि माघारी जाण्यासाठी जिन्याकडे वळले. तेवढ्यात कसलीशी आठवण होऊन रावसाहेब म्हणाले—

“ हे बघा पाडोबा, शाळेतल्या पोराना चार दोन धडे शिकवा आता निदान अक्षर तरी गिरवून घ्या त्याच्याकडून डिपार्टमेंटमध्ये बोन झालीय तुमच्याबद्दल. नाटक अन् तमागे आता पुरे झाले, समजल का ? ”

पाडू मास्तरांनी निर्बुद्धपणे मान हालविली आणि ते जिन्यातून खाली येऊ लागले. जिन्याच्या चारदोन पायऱ्या उतरून पाडू मास्तर तिथेच थंबकले. कान टंबकारून दिवाणखान्यातले सभाषण ते ऐकू लागले. रावसाहेब

जुन्या काळातल्या नाटकाच्या आणि नटाच्या आठवणी घोळ घोळून सांगू लागले ते ऐकण्याचा पाडू मास्तराना जबरदस्त मोह पडला होता. वास्तविक रावसाहेबांनी खरपूस तबी दिव्यानंतर, पडलेल्या चेहऱ्याने आणि सथ पावलांने पाडू मास्तर नशिवाला बोल लावीत त्याच्या घरातून बाहेर पडत असत पण पाडू मास्तराची कानउघाडणी करीत असताना, रावसाहेब आलेल्या पाहुण्याशी ज्यावाचत बोलत होते, ते ऐकल्यावर पाडू मास्तराने अगदी देहभान हरपल्यासारखे झाले रावसाहेबांनी वाटल्यास अशीच आणखी अर्धा पाऊण तास आपली कानउघाडणी करावी पण आपल्याला दिवाण-खान्यातल्या खाबापार्शी तिष्ठत उभे करून ते बोलणे ऐकू द्यावे, असे त्यांना वाटत होते. पण रावसाहेबांनी निरोप दिल्यानंतर त्याचा नाईलाज झाला. मध्येच त्याच्या ओठावर शब्द देखील आले होते ते रावसाहेबांना म्हणणार होते की यावेळी आपण नाही म्हणू नये मडळीचा आग्रह आहे म्हणूनच नव्हे, तर आपल्यासारखा लायक स्वागताध्यक्ष खरोखर उत्सवाला मिळणार नाही. पण रावसाहेबांनी अशा सलगीने बोलणे त्यांना झेपण्यासारखे नव्हते म्हणून पाडू मास्तर मुकाट माघारी परत फिरले होते जिन्यातूनच त्यांनी ऐकले, की पाहुण्यामडळीपैकी कोणी मुद्याचा विषय पुन्हा उकरून काढला आणि म्हटले—

“ मग काय रावसाहेब, आपली समति आहे अस समजायच आम्ही ? ”

पाडू मास्तरांनी उचबळून येऊन जिन्यातच मान डोलावली आणि स्वतःशी होय म्हटले आणि त्या खुर्चात पाडू मास्तर खाली आले. तेवढ्यात आतून बाईसाहेब कडेवर रडणारे एक पोर घेऊन चिडचिडत बाहेर आल्या पाडू मास्तर त्यांना पाहताच हर्षाने त्यांना नमस्कार करून म्हणाले—

“ कळल का वहिनीसाहेब ? रावसाहेब नाट्यमहोत्सवाचे स्वागताध्यक्ष झाले. आता शहरामध्ये नाटकच नाटक होणार ! नारायणराव, गोविंदराव, गणपतराव सारी मडळी येणार आणि बरं का वहिनीसाहेब, नाटकाच्या वेळी पात्र रगवायच काम रावसाहेबांनी माझ्याकड दिलय ! ”

बाईसाहेबाचे पाडू मास्तराच्या बोलण्याकडे लक्षच नव्हते त्याच्या कडेवर असलेल्या पोराने हातपाय झाडीत आकात माडला होता

‘ बरं झालं मास्तर तुम्ही आलात. म्या जरा याला, आणि थोडा हिंड-
वून आणा उच्छाद माडलाय कारख्यान ! जीव नकोसा केलाय अगदी ! ’

पाडू मास्तराना पाहताच त्या पोराचें रडणें थांबले. आणि तो त्याच्या-
कडे झेप घेऊ लागला पाडू मास्तरांनी प्रसन्नपणें हसून त्याला आपल्या कडे-
वर घेतला, आणि ते बाहेर आले. तन्हेतऱ्हेच्या वाकुच्या दाखवून ते त्याला
खदखदा हसवू लागले तेवढ्यात कुठल्याशा कामागिरीवरून बाबू घरी
परतला. मास्तर गडबडीनें त्याला वाटेतच अडवीत म्हणाले—

“ कळल का बाबूराव तुम्हाला ? शहरात आता नाट्यमहोत्सव व्हायचा
आहे रावसाहेब स्वागताध्यक्ष झाले ”

बाबूरावांनी घावचळल्यासारखी मुद्रा केली त्यांना वाटले, रावसाहेबाना
बढती मिळाली

“ मग रावसाहेबांचा पगारवी वाढला असल, नव्ह का ? ”

पाडू मास्तर त्यावर मनःपूर्वक हसले तेवढ्यात बाईच बाहेर आल्या.
आणि बाबूवर खेंकसून म्हणाल्या—

“ कसल्या रे मेल्या चक्राच्या पिटत बसला आहेस ? रेशन
आणलस का ? ”

“ हा आताच घेऊन येतो नव्ह का बाईसाहेब. ” आणि बाबू
रेशनच्या पिशव्या घेऊन आत पळाला. मग बाईसाहेबांनी उदार अतःकरणाने
मास्तराच्या कडेवर हसणाऱ्या मुलाला आपल्याजवळ घेऊन त्यांना मुक्त
केले आणि पाडू मास्तर पुन्हा एकदा कसल्याशा धुर्दीत तरातरा चालू
लागले वाटेत अनेक लहानयोर ओळखीचे चेहरे भेटले पाडू मास्तराची
दुडकी चाल पाहून त्या चेहऱ्यावर हाम्य झळकले छोट्या पोरासोरानी
मास्तराना नमस्कार केला आणि मोठ्या चेहऱ्यांनी मास्तराचा नमस्कार घेतला
भेटलेल्या प्रत्येक माणसाला आणि पोराला मास्तरांनी मुद्दाम यात्रविलें, आणि
नाट्यमहोत्सवाची बातमी ऐकविली शिवाय रावसाहेब स्वागताध्यक्ष झाल्याची
आणि स्वतःकडे नाटकातल्या पात्रांना रगविण्याची जबाबदारी आल्याचेंहि
ते सांगण्यास विसरले नाहींत. तालमीत जाणाऱ्या बालगोपाळाच्या एका
जथ्याला त्यांनी हे वृत्त ऐकवले त्याचा अर्थबोध त्यांना काहीं झाला कीं

नाहीं कोण जाणे ! पोराना इतकेंच कळलें कीं आता नाटकें होणार आणि खूप गमत जमत पहायला मिळणार ! मोतीमल मारवाड्याच्या किराणा मालाच्या दुकानावरून जाताना पाडू मास्तर दुकानात मुद्दाम डोकावले आणि त्यानी शेटजींना ही बातमी सुनावली. शेटजींचा आणि नाटकाचा सबंध उभ्या हयातींत नाटकाचे पडदे गहाण ठेऊन घेण्यापर्यंतच आला होता त्यामुळे मास्तराच्या कानाशीं लागून शेटजी हलकेंच म्हणाले—

“ मग मास्तर, इथें पाहुणे विहुणे खूप जमायचे असतील ? ”

“ म्हणजे काय विचारण झाल ! अहो, हजारों लोकांची रीघ लागेल ! ”

“ अस्स, ” शेटजींची मुद्रा अधिकच गभीर झाली आणि पुन्हा ते हलकेंच म्हणाले—“ मग आपल काहीं धान्य धुन्य . म्हणजे . गहू, तादूळ वगैरे काहीं लागल तर आम्हाला मिळायला हव हे काम ! ”

पाडू मास्तरानीहि व्यवस्थापकाच्या थाटात मान डोलीवली आणि ते पुढे सटकले जाताना वाटेत बाळूकाका वैद्याचे घर लागले पाडू मास्तरानीं घरात डोकावून विचारल—“ आहेत का बाळूकाका घरात ? ”

त्याबरोबर माजघरानून खोकत पचा नेसलेला आणि अगात बाराबदी घातलेला एक म्हातारा बाहेर आला. मास्तराना पाहताच बाळूकाका म्हणाले—

“ काय म्हणते तुझी प्रकृति पाडोबा ? मात्राचे वळसे घेतोस की नाही ? जागरण विगरण करीत जाऊ नकोस हो फार ! म्हणजे त्याचे काय आहे.. ”

...तेवढ्यात बाळूकाकाना खोकत्याची उबळ आली आणि ती सधि साधून पाडू मास्तरानीं नाट्यमहोत्सवाची बातमी बाळूकाकाना ऐकविली बाळूकाकानीं चेहरा वेडावाकडा करून म्हटलें—“ पण पाडोबा, तूं या नाटकाच्या फदाबिंदात पडू नकोस ! तुझे हातपाय नाहींत धड ! आणि शिवाय ही नाटक मडळी म्हणजे—म्हणजे त्याचं काय आहे ”

बाळूकाकाना पुन्हा एकदा खोकत्याची उबळ आली आणि ती सधि साधून पाडू मास्तर त्याचा निरोप घेऊन बाहेर पडले एव्हापावेतो रस्त्यावर चागलाच अधार पडला होता आणि दुकानाच्या फळ्याहि हळू हळू लागू लागल्या होत्या. तेवढ्यात पाडू मास्तराना कसलीशी आठवण झाली. कृष्णाबाईच्या उत्सवाच्या पोरानीं नाटकाचा पडदा मोतीमल मारवाड्याकडून

सकाळीं नेला बुरुडाकडून वासे आणि दोरहि नेले. पण बेथ्याना पडद्याला लावायची रीळें नेण्याची काही आठवण झाली नसेल. हा विचार मनात डोकावल्याबरोबर, घरातलें कार्य निर्विघ्नपणे पार पडलें कीं नाही या काळजीने वधूपित्याची मुद्रा चिंतातुर व्हावी तशी पाड्ड मास्तराची मुद्रा झाली. मग घाईघाईने पाड्ड मास्तर आपल्या ओळखीच्या एका शिष्याकडे गेले. मोठ्या अजिजीने त्याची विनवणी करून त्याच्याकडून पाड्ड मास्तरांनीं काहीं रिकामी रीळें मिळवली आणि आपल्या 'पिशावी झालेल्या' कोटाच्या बाहेरच्या खिशात कोंबली असे करताना त्यांनी गणू शिष्यालाहि नाट्यमहोत्सवाची बातमी ऐकविली गणू शिष्यानें मोठी योरली जाभई देत म्हटलें—

“ मास्तर आमच पोरगं यंदा परीक्षेत पास झालं पाहिजे. सागून ठेवतो ”

मास्तरांनीं मान डोलविली आणि ते घराकडे वळले एका अधेच्या गल्लींत एका पडक्या वाड्यात दुसऱ्या मजल्यावरच मास्तराचें बिऱ्हाड होतें. जिना चढून मास्तर आपल्या बिऱ्हाडापार्शीं आले आणि त्यांनीं दारावर कडी वाजविली. त्याबरोबर दुडुदुडु धावत येणाऱ्या पावलाचा आवाज त्याच्या कानीं आला पाठोपाठ 'थाव, थाव, अशी धावू नकोस' असे शब्द त्याच्या कानीं पडले. मास्तराच्या पत्नीनें दार उघडलें आणि त्यांना पाहताच ती सुटकेचा निःश्वास टाकून म्हणाली—

“ आलात ? देव पावला ! माणसाच्या जीवाला काळजी लावून कुठ कुठं हिडत बसता, ते तुमच्या जीवालाच माहित ! ”

“ बाबा मला काय आणलत ? ” सात आठ वर्षांच्या जाईनें मास्तराच्या पायाला विळग्या घालीत विचारलें. तिला कडेवर घेत मास्तरांनीं आपल्या बायकोला म्हटलं—

“ अग, कुठं म्हणून काय विचारतेस—आता नाट्यमहोत्सव व्हायचा ना इथ ” आणि मग मास्तरांनीं ती बातमी रसभरीतपणे आपल्या बायकोला ऐकविली ते ऐकून त्याच्या पत्नीच्या चेहऱ्यावर काळजीची छटा उमटली. तावातावानें ती म्हणाली—

“ मग तुमच्या अगात आताच वार भरलेल दिसतंय नाटकाच ? कोण मेलीं नाटकीं माणस येताहेत, ती बघू देत तर मला ! केरसुणीनें झोडपतें

एकेकाला”.....अस म्हणून ती बाई तणतणत स्वयंपाकघरात गेली. नाटकाच्या माणसाना शिव्याशाप देत दाणकन् एक थाळी आपटत तिनें मास्तराच्या जेवण्याची तयारी केली, आणि मग मास्तरानीं, वरिष्ठानीं तोंडमुख घेतल्यानंतर एन्वाद्या कारकूनाने हिंपुटल्यासारखे होऊन कागदपत्रात तोंड खुपसून ब्रमावे, तशी मुद्रा केली आणि ते पानात तोड घालून जेवू लागले तेवढ्यात छोटी जाई दुडदुड धावत आली आणि ती मास्तराच्या माडीवर बसली मास्तराच्या पानातले पदार्थ त्याच्या माडीवर बसून लाडानें मागून घेऊन खार्णे, हा तिचा रोजचा हक्कच होता अशा वेळी बाप लेकींचे मायेचे कढ अगदी उत्तू जात असत आपल्या पानातले निम्मेशिम्मै अन्न पोरीला भरविण्यात आणि उरलेला वेळ चार दोन घास पोटात ढकलता ढकलता मुलीला गोष्टी सागण्यात मास्तराचा जात असे ते पाहून बयोला मनातून भारी सुख होई पण पाहू मास्तराच्यावर बयोची विरोधी भक्ति होती. त्यामुळें ती असलें मुल्य देखील रागावण्याचें जलाल तिखट मिसळून सेवीत असे आपल्या पोरीला तिच्या बापानें लाडावून ठेवले असल्याची तिची लाडकी तक्रार बयो अशा वेळी तणतणत माडत असे पानावर बसल्यावर देखील मास्तराचे जेवण्याखाण्यात लक्ष नाही, हें तिच्या तत्काळ लक्षात येत असे आणि मग मास्तराच्या नाटकमडळ्या, नाटकें, आणि नट याचा, इतिहासासुद्धा उद्धार व्हायचा

मास्तरानी केलेला कुठलीच गोष्ट बयोच्या पसतीला येत नसे प्रत्येक बाबतीत आपला वरचष्मा ठेवून मास्तराच्यावर उपकार केल्यागत ती त्याच्याशी वागे आणि मास्तरहि फार दिवस कर्ज न फेडता आल्यासारख्या ऋणकोच्या अजिजीने तिच्याशी वागत मास्तराच्या लग्नाला आता दहा वर्षे उलटून गेली होती. लग्नाच्या वेळीं मास्तर विशीच्या आसपास असतील. फायनलची परीक्षा कसे बसे पास होऊन लोकल बोर्डाच्या दोन नबरच्या शाळेंत ड्रॉईंग मास्तर म्हणून त्यावेळीं ते लागले होते मास्तराचे कापरे हातपाय आणि फुरफुरे ओठ यामुळे त्यांना मुलगी कोण देणार ? शेवटी अशाच एका अडलेल्या माणसाची मुलगी रावसाहेबाच्या मध्यस्थीनें पाहू मास्तराच्या गळ्यात पडली आणि मास्तर एकदाचे उजवले गेले. पण

त्याचा परिणाम असा झाला कीं मास्तराशीं लग्न करून आपण त्याचा उद्धार केला आहे, अशी बयोची प्रामाणिक रूपना झाली होती. आज गेलीं दहा वर्षे ' आता उरलो उपकारापुरता ' अशा थाटात ती मास्तराचा ससार मोठ्या जहाबाजपणानें करीत होती. आजूबाजूच्या पचक्रोशीत तिचा दरारा मोठा विलक्षण असे पोरेंबाळे तर तिला दबकून असत, पण आळीतल्या बायकाहि कुणी तिच्या तोंडी लागत नसत वाण्याचे असो वा शिंप्याचें असो, तिचें काम ताबडतोब होत असे इतका त्यानाहि तिचा वचक बसला होता. पाडू मास्तर तर तिला भिऊन असतच पण पाडू मास्तराचे दोस्तहि तिला घाबरत असत पाडू मास्तराच्या घरीं यायच्यापूर्वीं बयो घरात आहे किंवा नाहीं, याचा सुगावा घेऊन मगच ते येत असत.

पाडू मास्तराचे जेवण चालले होते त्याच्या माडीवर बसून घास खाणाऱ्या जाईला एकदम कसलीशी आठवण झाली आणि ती एकदम टुणकन् उडी मारून उठली. आणि वडिलाचे खांदे गदगदा हलवीत म्हणाली—“ बाबा, तुला एक गमत सांगू का ? ”

पाडू मास्तर प्रश्नार्थक मुद्रेनें हातातला घास तसाच ठेवून जाईकडे पाहू लागले.

“ आमच्या शाळेत आता नाटक होणार आहे, आणि मी काम करणार त्यात ”

“ ऐका, ऐका लाडक्या लेकीची मुक्ताफळ. ” थापलेली भाकरी तव्यावर आपटता आपटता बयो ठसक्यात म्हणाली.

“ अगं, पण त्रिघडल काय ? ”— शातपणे मास्तर म्हणाले. “ ह काय म्हणतेस ? कसच नाटक आहे सांग पाहू ? ”

“ बाबा, आमच्या बाईंच म्हणाल्या की तू काम चागलं करशील म्हणून. बाईंनीं सांगितलेल ऐकल पाहिजे कीं नाहीं हो ? ”

“ होय. आपण ऐकलच पाहिजे पण बाईंना कस कळल तू काम चागल करशील म्हणून ? ”

“ मी नाहीं सागत. ती आमची आपली गमत आहे । ”

“ अग लबाडे ! मला नाहीं सागणार ? मग आम्ही बोलणार नाहीं

एका माणसार्शी. शेवतीची वेणी कवी आणणार नाहीं मग—”

“ सागणार काय कपाळ ? ” बयो रागीटपणाने आपल्या पोरीचें कौतुक सांगू लागली—“ अभ्यासाच नाव नाहीं पण नाटकातलीं भाषण पहा कशी चुर्चुर बोलते. हिच्या बाईं सागत होत्या की ही बाहेर खेळायला यायची तेन्हा आत नाटकाच्या तालमी चाललेल्या असत नुसत ऐकून ऐकून पोरीचें संबंध नाटक पाठ झाल सागा आता, मोठेपणीं पोरगी ससार करणार का नाटक करणार ? ” अस म्हणून तव्यावरची भाकरी तिनें चुलीला लावली

जाईं म्हणाली—“ आणि किनईं बाबा, तीं भक्त प्रव्हादच काम करणारी मुलगी होती ना, तिचीं भाषण मी चागलीं म्हणून दाखविलीं म्हणून जाईंनी मला नाटकात घेतल. तुम्हाला दाखवू म्हणून ? ” अस म्हणून जाईंनें भक्त प्रव्हादचा अभिनय करीत घडाघडा सभाषण म्हणून दाखविण्याचा सपाटा सुरु केला पाडू मास्तर चकित होऊन तिच्याकडे पाहतच राहिले. त्याच्या हातातला घाम तसाच राहिला. जाईंनें भाषण म्हणण्याचा जो सपाटा सुरु केला तो त्या नाटकाचा सबंध अक तिने आपल्या आई-बापाना ऐकवला. आपल्या पोरीला अभिनयाचे इतके सुंदर घडे कोणी दिले असावेत, याचा मास्तराच्या मनात विचार चालला होता. मास्तर आपल्या मुलीकडे टक लावून पाहत होते पाहता पाहता त्याची दृष्टि भूतकाळावरून धरगळत वीस पचवीस वर्षांमागे गेली, आणि त्यांना आठ वर्षांचा पाडू—बालध्रुवाचीं भाषणें घडाघडा म्हणून दाखविणारा पाडू—दिसू लागला.

.....आब्याच्या झाडाखालीं, रणरणणाऱ्या उन्हात पोराचे एक टोळके कैऱ्या खात बसलें आहे पाडू त्याच्यासमोर कसल्यातरी अमर्याद उल्हासानें आणि उत्साहानें गावात आलेल्या नाटक कंपनीची आणि त्याच्या नाटकाची माहिती देत आहे. चोरून मारून तबूला पडलेल्या भोकशामधून आपण पाहिलेल्या नाटकाची हकीगत त्यांना तो सागतो आहे आणि सागता सांगता नाटकातल्या पात्रांच्या नकला तो सहीसही वठवून दाखवीत आहे. समोरच्या इमारतीच्या सज्जानून दोन शोधक डोळे पाडूच्या उत्साहावर

आणि अभिनयावर खिळले आहेत. काहीं वेळानें त्या इमारतीतून कोणी एक चाकर बाहेर येतो आणि पाडूला आपल्या मालकानी बोलावले असल्याचें सागतो नाटक कंपनीच्या मालकानी आपल्याला बोलावले, तें बहुधा नाटकाच्या वेळी तबूच्या भोकरशातून आपण आत प्रवेश करून घेतला त्याबद्दल शिक्षा करण्यासाठीच असले पाहिजे, अशा कल्पनेनें पाडूची पाचावर धारण बसते. पाडूचे दोस्त बघता बघता पळ काढतात. पाडूहि पळून जायच्या विचारात आहे पण शेजारी तो चाकर उभा असल्यानें त्याचा नाईलाज झाला आहे. पाडू थरथर कापत त्या इमारतीत शिरतो माडीवरच्या दिवाणखान्यात लोडार्शी टेकून पादव्या शुभ्र दाढीचे आणि रेशमी अगरखा घातलेले एक वृद्ध गृहस्थ बसले आहेत. ते मोठ्या ममतेनें पाडूला जवळ बसवतात. आजूबाजूला नाटकातला नटसच बसलेला आहे. त्या वृद्ध गृहस्थाच्या माडीवर बसलेली एक छोटी चिमुरडी पोरगी म्हणते—

“ दादा, हाच तो ! ”

त्याबरोबर पाडूची घाबरगुडी उडते. या पोरीने नक्कीच नाटकाच्या तबूत शिरताना आपल्याला पाहिलें आहे असें त्याला वाटतें. आणि तो तुटपुज्या भाषेत आपल्या अपराधाचें समर्थन करूं लागतो. तें पाहून दादासाहेबाना मौज वाटते. ते हसून म्हणतात—

“ आमची अमला आम्हाला सागत होती की तू नाटकातल भाषण मोठी छान म्हणतोस म्हणे. एखादे भाषण तूं म्हणून दाखविलेस तर आमचें नाटक चोरून पाहिल्याबद्दल आम्ही काहीं तुला शिक्षा करणार नाही. नाहीतर बघ बुवा. आमच्या पाठीमागें एक मोठी विहीर आहे. त्या विहीरीत तुला टाकून देऊ. ”

छोटी अमला दादासाहेबाच्या माडीवरून उठते आणि पाडूच्या जवळ जाऊन बसते. आणि त्याला हातानें गदगदा हालवित म्हणते—“ असं रे काय करतोस ! म्हण ना ? ”

आणि मग लाजत लाजत पाडू ऐकलेलीं सभाषणे घडाघडा म्हणून दाखवू लागतो. दादासाहेब मान डोलावू लागतात. आणि आजुबाजूचीं माणसें विस्मयानें पाहूं लागतात. संभाषणे सपताच जमलेल्या माणसाकडून

पाड्डवर शाबासकीचा वर्षाव होतो. आणि.. ..

पाड्ड मास्तर भानावर आले. जाईचें भाषण सपलें होते, तें भाषण ऐकण्यात बयो इतकी तल्लीन झाली होती कीं चुलीला लावलेली भाकर केव्हा जळून गेली, याचा तिलाहि पत्ता लागला नाही. आणि मग भानावर येऊन तिने मास्तराकडे पाहिलें, तेव्हा हातातला घास तसाच ठेवून ते कसल्यातरी विचारात मग्न झाले होते. ते पाहताच तिला भारी राग आला

“ अहो, काय झोपविप लागलीं कीं काय ? काय बाई तरी माणस असतात ! कस देवासारखें भाषण म्हणून दाखवले पोरीन ! अगदी भक्त प्रव्हाद आल्यासारखें वाटले मला. पण घरचीं माणस कौतुक करतील तर शपथ ! माणसात कौतुक उरल्यु कुठें आता ? ” अशा शब्दात ती तणतणुं लागली मास्तर भानावर येऊन हसले. पण त्याच्या हसण्यात खिन्नपणा होता

पोरीला जवळ घेऊन त्यानी तिचें कौतुक केलें आणि मग हातातला घास तसाच टाकून ते आचवण्यासाठी पानावरून उठले. आचवून पाड्ड मास्तर बाहेरच्या खोलींत आले तरी बयोच्या तोंडाची टकळी चाललीच होती पाड्ड मास्तराना काय होत होतें, हें तिला समजलें होतें की नाही कोण जाणे ? समजल्याचा आव आणून ती त्याच्यावर खरपूस तोंडसुख घेत होती पण ते तिला समजलें नव्हतें हेंच खरें ! कारण तिचा मास्तराच्या या अकारण उदासीन होण्याच्या लहरीशीं काहीं सबध नव्हता लग्न झाल्यापासून बयोनें मास्तराचा हा लहरीपणा पाहून ठेवला होता. खुषीत असले म्हणजे भडाभडा बडबड करणारे मास्तर कधीं कधीं अकारण कोमजल्यासारखे होत आणि एकदम चारचौघाच्या बैठकींतून उठून दूर निघून जात अशा वेळी त्याच्या तोंडाला जो टाळा लागे, तो ते पुन्हा माणसात येईपर्यंत लागलेला असे बयोला मास्तरांचा हा अव्यवहारी माणूसघाणेपणा मुळींच आवडत नसे. मास्तरानीं असे काहीं केले कीं तिचें मस्तक अगदीं भडकून जाई आणि सतापानें अद्वातद्वा बडबडत ती अगदीं थयथयाट करी. आताहि तसेंच झालें मास्तर बाहेरच्या खोलीत कपडे घालीत होते आणि बयो आत झाकपाक करीत तणतणत होती. तेवढ्यात मास्तर कुठें तरी बाहेर

जाण्याच्या तयारीत आहेत, याचा तिला सुगावा लागला. त्याबरोबर त्राटिकेच्या ठसक्यात ती बाहेर आली आणि खॅकसली—

“ इतक्या रात्रीच थडीत कुठ निघालात बाहेर ? ”

मास्तर खिन्नपणाने हसले आणि म्हणाले— “ अग, कृष्णाबाईंच्या उत्सवाला जायच नाही का मला ? मडळी वाट पहात असतील माझी ! ”

“ उत्सव गेला मसणात आणि मंडळी गेली चुलीत ! कुठले कोण लडवू येतात मेले आणि उत्सव करतात ! आणि तुमची आजारीपण काढावी लागतात मला ! ”

“ अग, अग उगीच लोकाना शिव्या का देतेस आत्ता जाऊन येतो बघ अवघे दहा मैल तर आहे ! ” अस म्हणून पाडू मास्तरांनी डोक्याला टोपी घातली आणि बयोच्या उत्तराची वाट न पाहता, जाईचा पापा घेऊन ते बाहेर पडले रस्त्यावर येऊन आळी ओलाडेपर्यंत बयोचें तणतणणे त्यांना ऐकू येत होतें. गावकूस ओलाडून पाऊलवाटेने ते तरातरा चालू लागलें. बयोच्या तणतणण्याचा विचार पूर्वीहि त्याच्या मनात कधी नव्हता त्यामुळें तो आता नाहीसा होण्याचा प्रश्नच नव्हता चद्रप्रकाशात पाऊलवाट तुडवताना ते स्वतःशीच हातवारे करून काहीं नेत योजत होते, त्या बेतावर काहीं स्वप्ने उभारीत होते आणि त्या धुंदीत सपासपा रस्ता कापीत होते

आणि मग सुमारे दोन तासात ते कृष्णाबाईंच्या घाटावर उत्सवाच्या जागी येऊन पोहोचले. घाटावर शेजारच्या शहरातून मागून आणलेल्या गॅसच्या बऱ्या थाटमाटात वाशाला टांगून झळकत होत्या. घाटाच्या विस्तीर्ण चबुतऱ्यावर बायकापोराची ठिचून रीघ लागली होती चबुतऱ्याकडे तोंड करून उभ्या असलेल्या एका देवळापुढील ओट्यावर उसनवारीच्या सामानावर रंगभूमि उभारली होती या रंगभूमीचे रंगपट थेट गाभाऱ्यात मारुतिरायाच्या पायथ्याशी थाटलें होते. या ओट्यावर एक प्रगस्त विटलेला पडदा सैलपणें रुळत होता आणि या पडद्याच्या आत आणि बाहेर बरीच आग-तुक माणसें अकारण गर्दी करून तिष्ठत होती रंगपटात पोरासोराची पळापळ चाललेली होती. तेवढ्यात बातमी आली की पाडू मास्तर आले. त्याबरोबर रंगपटातला या पोरासोराच्या आणि कार्यकर्त्यांच्याहि मुद्रा प्रसन्न झाल्या.

बाहेर चबुतऱ्यावर प्रेक्षकात ही बातमी पसरायला वेळ लागला नाही. उठून उभ्या राहणाऱ्या आणि मध्ये मध्ये पळापळ करणाऱ्या पोराना दटावणाऱ्या बाया, आणि या बायाना हाशुहुशू करून गप्प करणारे पुरुष आपसात म्हणू लागले की ' पाडू मास्तर आले, आता नाटकाला सुरवात लवकरच होईल. ' लवकरच म्हणजे तरी देखील अजून तासाची बेगमी होती. कारण अजून सगळीं पात्रे रगायचीं होती. तथापि पाडू मास्तराच्या नाटकासाठीं तास दोन तास खोळंबत तिष्ठत बसणे, काही विशेष आहे असे त्यांना वाटत नव्हते. त्यातून पाडू मास्तरांनी लहान मुलांचे हे नाटक बसविले होते. कृष्णाबाईंच्या उत्सवात पहिल्यानेच होणारा हा एक अभूतपूर्व प्रयोग होता. त्यामुळे गावकरी मंडळी सारी झाडून घाटावर उपस्थित झाली होती. पडद्याला रीळाची पुली बांधून पाडू मास्तर वाशावरून कसे बसे खाली उतरले. हे काम करण्यासाठीं दुसरे अनेक जवान रगपटात तयार होऊन उभे होते. पण रगपटातील कोठऱ्याहि कामाला पाडू मास्तराच्या खेरीज कोणीहि हात लावलेला त्यांना स्वपत नसे पाडू मास्तर मग रगपटात आले, आणि सतरजीवर बस्तान माडून पोराना रंगवू लागले. रगवता रगवता मास्तर मध्येच पोराना म्हणाले—

“ झकास झाल पाहिजे बर कारे पोरानों नाटक ! कुणी चुकला बिकला तर याद राखा. माझ्याशी गाठ आहे. आता शहरच्या गावीं नाट्यमहोत्सव व्हायचा आहे ”

“ पण मास्तर, आपल ' बालध्रुव ' नाटक पुन्हा एकदां लावायला सागा ना त्या उत्सवात. ”—एक पोरगा म्हणाला.

“ अरे तूं कशाला सागायला पाहिजे ते मला ! तुम्ही आपल कामाकडे बघा. सगळ्या गोष्टी वळणावळणान करून दाखविणार आहे मी, आणि बरं का हो ! ते आपले, हे, कुठ आहेत ? ”

त्याबरोबर पडद्याशीं गप्पा छटीत उभे असलेले उत्सवाचे चार दोन कार्यकर्ते रंगपटात आले मग मास्तर ' त्या ह्यांना ' रावसाहेब स्वागताव्यक्ष झाल्याची बातमी ऐकवू लागले. मास्तरांनी आपल्या कल्पनेनें महोत्सवाचा एक कच्चा आराखडा तयार करूनहि त्यांना ऐकवला. महोत्सवाच्या अध्यक्ष-

पासून चिटणीसापर्यंतच्या नेमणूकाहि त्यानीं करून टाकल्या, आणि येणाऱ्या उत्पन्नातून एक नाट्यगृह उभारण्याचा सकल्पहि त्यानीं त्या ठिकाणीं सोडला. फक्त हे सर्व ठरविणारीं आणि घडविणारीं माणसें निराळीं होती. पण नाटकाच्या बाबतीत मास्तराना आपपर भाव माहित नव्हता. क्रिकेटचे षोकीन कुठल्याहि दूरच्या दोन देशात झालेल्या सामान्याविषयीं त्वेषाने बोलताना अकारण हमरीतुमरीवर येतात त्यांना जसे हे सामने जिव्हाळ्याचे जवळचे, अगदीं आपल्या आळींतले वाटतात, तसें मास्तराचें नाटकाच्या बाबतीत होतें कुठल्याहि शहरीं लागलेल्या नाटकाच्या जाहिराती देखील त्यांना पाठ असत मास्तर, म्हणजे नाट्यव्यवसायावरील बहुजनसमाजात घरोघरीं प्रचार करणारे एक चालतेंबोलतें वर्तमानपत्र होते

मग काहीं वेळानें ' बालध्रुव ' नाटक सुरू झालें नाटक अपेशेबाहेर रगत गेलें. प्रत्यक्ष पाडू मास्तराना या नाटकाचा आस्वाद घेता आला नाही. कारण रगपटात त्याची धावपळ चालली होती पण त्याची त्यांना विशेष मातब्बरी नव्हती नाटकासाठीं अशी धावपळ झाली म्हणजेच त्यांना बरें वाटत असे. तसेच लोकांनीं झालेल्या नाटकाची स्तुति करावी असें त्यांना मनापासून वाटत होते नाटक सपले तेऱ्हा जवळ जवळ पहाट झाली होती. लोक घरोघर गेले, ते झालेल्या प्रयोगाची तोंड फाटेपर्यंत स्तुति करीतच ! ध्रुवाचे मुख्य काम लोकाना बरें वाटलें, तरी पाडू मास्तराचें मात्र त्यामुळे समाधान झालें नाहीं नाट्यमहोत्सवात या नाटकाचा जर प्रयोग झाला तर ध्रुवाचें काम जाईला द्यावें, असा निर्णय मास्तरांनीं मनाशीं केला

जमलेल्या माणसाची पागापाग झाल्यावर पाडू मास्तर घरीं जाण्याची तयारी करू लागले. तेवढ्यात उत्सवाचे प्रमुख कार्यकर्ते घ.ई.घाईनें रगपटात आले आणि मास्तराना म्हणाले—

“ हे पहा मास्तर, तुम्हांला आता काहीं काम नसेलच. आता इथंच झोपा इथ सामान बरच पडलयू सभाळायला कुणी माणस ' नाहीत आपल्यापार्शीं आम्ही आता ' त्या इकडे ' जाऊन येतो. झोपूं बिपू नका बर का. सकाळी त्या गुरव मास्तराच्या घरीं चहापाणी करून मगच जा ”

“ अहो पण मला शाळा आहे सकाळीं आठ वाजता. ” पाडू मास्तर अजिजीनें म्हणाले.

“ हें आता येतोंच आम्ही. ” असें म्हणून मास्तराच्या उत्तराची वाट न पाहता ते कार्यकर्ते पसार झाले.

मग मास्तर रिकाम्या रगभूमीवर येरझारा घालीत, बाजूला पडलेला नाटकमडळी काढण्याचा विचार पुन्हा मनातल्या मनात गोंजारू लागले. मग विचार करता करता मास्तराचे सारें शरीर आणि मन देखील थकून गेलें. सहज विश्रांति घेण्यासाठीं मास्तर एका विंगपार्शी घोंगडीवर जरा पाय पसरून लवडले आणि त्यांना केव्हा झोप लागली, तें त्याचें त्यांनाहि समजलें नाहीं.

सकाळ झाली. उन्हे वर आलीं. तरी मास्तर झोपलेलेच होते. देवळाचा पुजारी नदीतून स्नान करून पुजेमाठीं देवळात आला. तेव्हा त्यानीं मास्तरांना झोपलेलें पाहिलें आणि त्यांना हालवून जागें केलें. मास्तर डोळे चोळत चोळत उठून बसले. क्षणभर त्यांना कशाचाच उमज पडेना आणि एकाएकीं सारें त्याच्या लक्षात आलें. दोपरभर वर आलेलीं उन्हे त्यानीं न्याहाळलीं आणि त्याची भयानें गाळण उडालीं. आज शाळेत दिपोटी येणार होते. येणार होते कसले, एव्हाना आलेहि असतील ! आणि मास्तरांना अजून दहा मैल काटायचे होते मास्तर भीतीनें थरथर कापू लागले. गडबडीनें त्यानीं कगीबशी कोट टोपी चढविली आणि रस्त्यानें ते धावत सुटले. .

पाडू मास्तर जड पावलानी आणि थप्पड मारलेल्या मनानें शालेच्या आवारातून बाहेर पडून घराकडे निघाले जे होऊ नये तें झालें जें घडूं नये म्हणून जिवाच रान करून ते पळत सुटले होते तें घडलें इतकेंच नव्हे तर चागलें साक्षेपाने घडलें अशा वेळीं घाबरगुडी उडालेल्या माणसाची क्रूरपणें पारथ करण्यात काळाला मौज वाटत असावी. मास्तराचें पळणे, त्याची उडालेली तारंबळ आणि पळता पळता त्याच्या तोंडाला आलेला फेस पाहून काळाला जर माणसाचे हृदय असतें, तर त्यानें आपली चाल निश्चितपणें मद केली असती निदानपत्रीं मारेंच काही असें विपरीत घडू दिलें नसते कधीं नव्हे ते दिपोटीसाहेब ठगल्याप्रमाणें, न चुकता, त्याच दिवशीं शाळेंत आले रावसाहेबाच्यासारखे सूर्यवशी गृहस्थ लवकर उठून भल्या सकाळीं शाळेंत येऊन दाखल झाले होते अशा वेळीं पाडू मास्तराची निदान क्षणभर तरी त्यांना विस्मृति व्हावी ? पण रावसाहेबांनीं शाळेंत पाऊल टाकले तेंच मुळीं पाडू मास्तराची शोधाशोध करीत. आणि मग पाडू मास्तराच्या अनुपस्थितीमुळे शाळेंमध्ये गडबड उडून राहिली पाडू मास्तर धावपळ करीत शाळेत पोहोचले, त्यावेळीं वातावरण चागलेच तापलेल्या तऱ्यासारखें गरमागरम झालें होतें. रावसाहेबाच्या पासून हेडमास्तराच्या-

पर्यंत साऱ्यानीं त्याना त्यावर खरपूसपणें भाजून घेतले. आणि मग नोकरी-वरून तात्पुरतें बडतर्फे झालेले पाडू मास्तर, जड पावलाने आणि थपड मारलेल्या मनानें शाळेच्या बाहेर पडले रस्त्यातून घरीं जाताना पाडू मास्तर नेहमींप्रमाणें अनेक चेहऱ्यांना अडखळले पण रोजच्या प्रमाणें ते कुणाशीहि उत्साहभरानें गप्पा मारण्यास थांबले नाहीत. त्याच्या मुद्रेवर चोरटेपणा आणि शरमिंदेपणा उमटला होता. गावचीं काही माणसें रात्रीं कृष्णा-बाईच्या उत्सवाच्या नाटकाळा आलीं होतीं, तीं आता डोळे चोळत चोळत घराबाहेर पडताना मास्तराना दिसत होतीं त्यापैकीं बऱ्याच जणांनीं मास्तराना रस्त्यात हटकले आणि नाटकाची तोड फाटेपर्यंत स्तुति केली पण त्यामुळेहि मास्तराची कळी उमलली नाही अंपराध केलेल्या मुलांप्रमाणें चोर पावलानें ते घरात आले आणि कोट टोपी काढून बाहेरच्या वस्त्रावर त्यांनीं बैठक मारली. शेजारींच एक जुने वर्तमानपत्र पडले होते बहुधा वाणसामानातून ते आलें असावें मास्तरानीं ते उचललें, आणि कडू मनाने वाचण्याचा आव आणण्यास त्यांनीं सुरुवात केली त्याचें लक्ष सारे आतल्या बाजूला होतें आत बयो कुणाशीं तरी खुर्षीत येऊन बोलत होती तो दुसरा आवाज पाडू मास्तरानीं कान टंवरून ऐकला, आणि आपल्या बायकोचे मामा घरीं आले असल्याचें त्यानीं ओळखलें मामासाहेब म्हणजे एक बडे प्रकरण होतें. सपत्तीनें किंवा अधिकाराने नव्हे बोलण्याचालण्यानेच ! मामासाहेबाना कधीं हळू बोलणें माहीतच नव्हतें. दवडी पिटल्यासारखें ते कानगोष्टी करीत त्याना बोलायला विषय असा लागतच नसे. फक्त कुठल्याहि विषयांत उपदेश करणें त्याना आवडत असे. थोडक्यात चुकले, नाहीतर मामासाहेब एखाद्या प्रांतात नामदार मंत्री म्हणून वा एखाद्या मठात बोवा म्हणूनच जन्माला यायचे ! विधाता काहीं वेळां मोठ्या मजेदार चुका करतो त्या अशा ! अधिकार, योग्यता किंवा पात्रापात्रता याची कधीं मामासाहेबाना विशेष फिकीर वाटत नसे. साऱ्या जगाला उपदेश करण्यासाठीं आपला जन्मच आहे असे त्याना वाटत असे. पण हे उपदेशामृत सरळ पाटबंधान्यातून काहीं बाहेर पडत नसे. मामाच्या मुखाला काटेरी चक्रे जोडलीं असावीत कारण त्याचें कुठलेंहि वाक्य इरसाल हासडलेल्या शिवी-

खेरीज सुरू होत नसे अशा वेळीं सैभ्यतेचे सकेत जरा त्यानीं सैल करून घेतले होते. पण मामाचें उपदेशाचें बोलणें हरदासाच्या अंगरख्यासारखें भोंगळ आणि पोकळ असे पण मामा पक्के वस्ताद होते. ते अघळपघळ बोलत असताना समोरच्या माणसाचे लक्ष आपल्याकडे आहे किंवा नाही यावर त्याची काकदृष्टि असे मामा मूळचे कुणाचे तरी उपाध्याय पण काटकसरीच्या ससाराने आणि आपल्या अघळपघळ स्वभावाने, मामानीं आपल्या हयार्तीत बरीच माया जमविली होती कुठल्याशा गावीं मामाची बरीचशी शेती होती अलिकडे काहीं वर्षे शेतीभाती सभाळूनच ते उपाध्यायाचा व्यवसाय करित आणि तोहि धर्मकारणाच्या निमित्ताने लोकाना बराचसा उपदेश करता येतो यासाठीच.

आताहि मामासाहेब बयोला पैशाच्या देण्याघेण्यावरून असेच काहींसें ऐकवत होते. ते सागत होते, की जग लुच्च्या लोकांनीं भरलेले आहे अशा जगात सरळ, साध्या धोपटमार्गी लोकाचा निभाव लागणें कठीण आहे. पैसा ही चीज किती दुर्मिळ आहे, तें त्यानीं सविस्तर वर्णन करून सांगितले. त्यातला शब्द न् शब्द पाडू मास्तराना बाहेर ऐकू येत होता. आजच हें पैसापुराण मामासाहेबानीं का चालवावे, याचा पाडू मास्तराना बोध होईना. पण मामासाहेबाना कोणत्या विषयावर बोलण्याची बर्दी होती ? कदाचित् ते देशाच्या आर्थिक स्थितीबद्दलहि बोलत असण्याचा सभव होता. पाडू मास्तराना चिंता पडली ती वेगळ्याच गोष्टीची. त्याच्या बडतर्फीची बातमी गावात वणव्यासारखी पसरत होती. मामासाहेब विडीकाडीच्या निमित्ताने एकदा गावातून चक्कर मारून आले म्हणजे त्याच्या कानापर्यंत ती पोहचल्याशिवाय काहीं राहिली नसती आणि मग मात्र पाडू मास्तराचा निभाव लागणें कठीण होतें मास्तर याच मरणाला भीत होते. एकवेळ बायकोचे निर्भत्सनेचें बोलणे पुरवले पण मामासाहेबांचे मास्तराना उद्देशून केलेले, पण सबध आळीला ऐकू जाईल असें झालेले, सार्वजनिक व्याख्यान नको, असे त्यांना झालें होतें छडी मागण्यासाठीं अगावर धावून आलेल्या पतोजीला पाहून एखाद्या अपराधी पोराचा थरकाप व्हावा, तशी मास्तराची अवस्था झाली इतक्यात कसल्याशा निमित्तानें बयो बाहेर आली आणि

मास्तराना बस्करावर बसलेले पाहताच ती विस्मयचकिन होऊन उद्गारली—

“ अग बाई, तुम्ही केव्हा आलात ? ”

तेवढ्यात पाठोपाठ मामासाहेबहि आले.

“ कोण ? पाडोबा ! बर झाल तुम्ही भेटलात तुम्हाला मला काहीं सागायचें आहे. म्हणजे त्याचे असे आहे ” असे म्हणत मामासाहेब बयोकडे वळून म्हणतात—“ बायडे अशी बघत काय उभी राहिलीस जावईबापूच्या हातात दोन पेढे आणून ठेव आधी. ”

बघो चटकन् घरात गेली आणि तिनें आनून दोन पेढे आणून मास्तराच्या समोर ठेवले, मास्तराना वाटलें कीं मामा मुद्दामच आपली मस्करी करीत आहेत पण तेवढ्यात मामा म्हणाले—

“ आता इकडे तिकडे बघूं नका. मटकावून टाका पेढे इतके दिवम श्रम केले त्याचं फळ मिळाल ”

“ पण मामा, एरवीं कधी मीं शाळेच्या कामात अगचुकारपणा केला नव्हता... ”

“ अहो पाडोबा, ते का तुम्ही आम्हाला सागायला हव ! पण शाळेंतल काम वेगळ आणि हें कोर्टांतल काम वेगळं ”

“ कोर्टाच ? म्हणजे रावसाहेबांनीं फिर्याद बिर्याद गुदरली कीं काय माझ्यावर ? ”

“ रावसाहेबाचा काय सबध ? कसली फिर्याद ? काय भानगड आहे ही ? ”

“ मग तुम्ही कसल्या कोर्टाबद्दल बोलत होता ? ”

मग पाडू मास्तराना मामासाहेबाकडून कळले कीं भाऊबदकीमुळें वाध्यात पडलेल्या जमीनीचा कज्जा मास्तराच्या बाजूने झाला होता या जमीनीपार्यीं मामानी ऊर फाटे तोपर्यंत कष्ट घेतले होते. पाडू मास्तराच्या लग्नाच्या वेळीं मामा मव्यस्थ होते. त्याच वेळीं मास्तराची काही थोडीशी जमीन त्याच्या भाऊबदानी जवळ जवळ गिळकृत केश्याचें, त्याच्या लग्नात आलें होते. स्वतः मास्तर ही जमीन मिळविण्यासाठीं फारसे उत्सुक नव्हते. पण मामासाहेबांनीं त्यांना स्वस्थ बसू दिले नाही. मास्तराच्याकडून मामानीं मुखत्यार पत्र घेतलें आणि त्यांनीं कोर्टाचे उबरठे शिजवायला आरभ केला.

आज दहा वर्षे मामा खालच्या आणि वरच्या कोर्टात हा दिवाणी दावा मोठ्या हिरीरीने लढवीत होते. कोर्ट दरवारची कामे म्हटली म्हणजे मामाना मनापासून आनंद ! एरवीं मामा गादीवर प्रशस्त लोळत पडले असले, तर पानाला चुना लावायला काहीं उठून बसायचे नाहीत पण कोर्टाचे काम म्हटले की भर दुपारच्या रणरणणाच्या उन्हात आपल्या शेतवाडीपासून तालुक्याच्या गावापर्यंत तंगडतोड करायला ते मागे पुढे पाहत नसत. ही कोर्टातलीं कामे त्यांची स्वतःची असत असेहि नव्हे. कोणाहि शेजाऱ्यापाजाऱ्याचे कोर्टाशीं निगडीत असलेले कज्जे निघाले कीं मामाचे पाऊल त्यात पुढे असें. पाडू मास्तराच्या जमिनीच्या बाबतींत मामानीं जी एवढी यातायात केली, त्याचें कारण मास्तराच्या आपुलकीपेक्षाहि कोर्ट दरवारची आवड हे प्रमुख कारण होतें. मास्तराच्या भाऊबंदानीं गिळलेली ही जमीन मामानीं त्याच्या घशातून ओढून काढली, इतकेंच नव्हे तर गेल्या आठ पधरा दिवसात ही जमीन विकून टाकण्यासाठीं त्यानीं बऱ्याच गिऱ्हाईकाच्या घर्षी खेडे घातले होते. अखेर एका गिऱ्हाईकाशीं किफाईतशीर सौदा करून खरेदीखत झाल्यावर पैसे वसूल करून, मामा झालेल्या कामाचा हिशोब देण्यासाठी मास्तराच्या घरीं उपस्थित झाले होते. कोर्टाच्या कामाची इत्थभूत माहिती मामानी आजपर्यंत कैक वेळा सुनावली होती पण आज ही आता शेवटची वेळ म्हणून मामानीं आरंभापासून त्यांना जेवढे जेवढे म्हणून माहीत होते आणि आठवत होतें तेवढे मास्तराना सुनावून घेतले असे करण्यात सुमारें अर्धा तास गेला एखाद्या युक्तिवाज लघुकथा लेखकाच्या चतुर निवेदनाप्रमाणें आपल्या हकीगतीची अखेर त्यानी गुलदस्तात ठेविली होती. तिच्याबद्दल मास्तराची उल्लुकता वाढविण्यासाठीं ते पराकाष्ठा करीत होते पण मास्तर खिडकींतून दूर शून्यात पाहत निर्बुद्ध वाचकाप्रमाणे मख्ख चेहरा करून जे बसले होते, ते शेवटपर्यंत तसेच होते त्याच्या समोरचे पेढे बोलण्याच्या भरात आवेशपूर्ण रीतीनें मामानीच मटक्यावून टाकले होते बिचाऱ्या बयोंनें पुन्हा एकदा आत जाऊन पेढे आपणून मास्तराच्या समोर—पण मामाच्या पासून किंचित् दूर ठेवले आपली सारी हकीगत सपवून मामा मास्तराना म्हणाले—

“ तेव्हा पाडोबा, सागायची गोष्ट अशी की जेव्हा इतक्या हजार भान-गडी आणि लटपटी केल्या तेव्हा दोन हजार रुपये घेऊन आज मी तुझ्या घरी आलों आहे. पैसे तुझ्या बायकोच्या ताब्यात मोजून दिलेले आहेत. हो ! आपल्याला कुणाच्या तनसडीचा लोभ नाही. लोभ ठेवायचा कशाला ? देवानं आपल्याला काय कमी केल्यू.. ? ” आणि मग मामा स्वतःच्या जमीन जुमल्याची हकीगत सांगू लागले पाडू मास्तर दोन हजाराचे आपण धनी झालो आहोंत ही वार्ता ऐकताच खाडकन् भानावर आले आणि विस्मयानें ते बयोक्डे पाहूं लागले त्यांना ती बातमी आरभीं खरी वाटेना. मामाचें चव्हाट चालले असतानाच बयोला त्यानीं तीन तीन वेळा विचारून खात्री करून घेतली. आणि मग मास्तर भावावले, गडबडले आणि गोंधळले दोन हजार म्हणजे जणू कुबेराची दौलत आपल्या हातीं आल्यासारखें त्यांना वाटलें. मामाच्या बोलण्यावरून त्याचें लक्ष उडालें आणि ते स्वतःच्याच मनात कल्पनाचीं कबुतरे उडवूं लागले आपल्या स्वतःच्या जमीन जुमल्याची हकीगत सपवून मामा म्हणाले— “ तेव्हा पाडोबा सागायच तात्पर्य अस कीं तुम्ही ही नोकरी घ्या सोडून ! अहो या मास्तरकीत काय मिळायच आहे माणसाला ? महिन्याचा पगार चिमटीत तरी मावतो का ? आमचें म्हणण अस आहे की तुम्ही आता इथ झक्कपैकी पिटाची गिरणी काढावी आणि चोख धदा करावा. पाच वर्षांत या गावात एक चाळ घाल उठवून ! आहात कुठ ? ... ”

मास्तराच्या मनात फार मोठी खळबळ माजली होती. त्याचा अस्वस्थपणा त्याच्या मुद्रेवर ओसडून राहिला होता मामाना वाटले नोकरी सोडावी लागेल म्हणून मास्तर अनमान करीत आहेत मग मामा थोडेसे रागावले आणि म्हणू लागले—

“ या मास्तराचें आणि कारकुनाचें असेंच व्हायचें ! हिंमतीवर धदा करून धनदौलत उभारावी हें त्यांना कधी रुचणार नाहीं महिन्याच्या पहिल्या तारखेस दुकूडून् करीत तुटपुजा पगार मोजून घ्यायला याचा पाय पुढें. जन्मभर खडेंधागीं करीत आणि बडबड करीत ही माणसें अशांच कुजायचीं... ”

पण इतक्यात जाईं शाळेंतून घरीं परत आली आणि मामाच्या माडीवर बसून पेढे खाता खाता आपल्या बाबांच्या ब्रह्मलोक काय काय बोलत आहेत ते तिने मामाना सांगितलें. मास्तराना नोकरीवरून तात्पुरते बडतर्फ करण्यात आले आहे हें कळताच मामानी पाण्याचा ताब्या पुढे ओढला दोन फुलपात्रे भरून ते गटागटा पाणी प्याले आणि मग खाकरत पुन्हा म्हणाले—

“ तरी पाडोबा तुम्हाला आम्ही पहिल्यापासून सागत होतो, कीं नोकरी करताना अस वागून चालायचें नाहीं. नोकरी म्हणजे अशी करावी महाराज—आम्ही त्या सरदार थोराताच्या घरीं उपाध्यायाच काम करीत होतो... ” आणि मग मामानी त्यावेळच्या बऱ्याचशा गोष्टी मास्तराना पुन्हा एकदा ऐकवल्या. तेवढ्यात बयो तिथें आली. तिलाहि ती वार्ता समजली आणि मग वळीवाची सर यावी तशी मास्तराना कडाकडा बोलून ती चालती झाली. मामाना वाईट वाटलें तें इतकेच कीं सरदार थोराताच्या घराच्या आठवणी सागताना आपलें विषयाचें सूत्र तुटलें. मग गंभीर मुद्रेंन खाली मान घालून बसलेल्या मास्तराना उद्देशून मामा म्हणाले—

“ पाडोबा, तुमच बाकी सगळें ठीक आहे. पण एवढा नाटकाचा नाद सोडा. हा नाद माणसाला जडला कीं त्याच्या घरादाराचें खोबरें व्हायला वेळ लागत नाहीं. म्हणजे त्याच अस आहे... ”

पाडू मास्तर फाशीची शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराप्रमाणें करुण दृष्टीनें जमीन न्याहाळीत बसले होते.

पाडू मास्तराच्या घरी मामासाहेबाचा दोन दिवस मुक्काम होता. या वास्तव्यात त्यांनी पाडू मास्तराना कपडे कसे घालावे येथपासून तों झोपताना कोणत्या कुशीवर झोपावे येथपर्यंत प्रत्येक बाबतीत सविस्तर उपदेश केला. त्यांनी पाडू मास्तरानाच उपदेश केला असे नव्हें, तर पाडू मान्तराच्या शेजारीं पाजारीं राहणाऱ्या अनेक सद्गृहस्थाना हरएक बाबतीत सल्ला दिला. पाडू मास्तरांनी पिठाची गिरणी काढावी हे पालुपद, आपला मुक्काम हालवी तोपर्यंत मामासाहेब उगाळीत राहिले बयोच्या मनात मास्तरांनीं इतक्यात नोकरी सोडू नये, असें होते. मास्तराची बडतर्फी ही काहीं कायमची वज्रलेप झालेली घटना नव्हती. मास्तर असे कैक वेळा बडतर्फ झाले होते पण प्रत्येक वेळीं रावमाहेबाचे मास्तरांनीं त्याच्या घरीं जाऊन पाय धरले, आणि त्याची दया भाकली म्हणजे रावमाहेब आपला निकाल फिरवीत असत या खेपलाहि मास्तरांनीं तसेच करावें अशी बयोची इच्छा होती. दुसऱ्याचे पाय धरण्याची, माफी मागण्याची, आणि दया भाकण्याची मास्तराना इतकी सवय झाली होती कीं बयोने सुचविताच मास्तर रावमाहेबाच्याकडे जायला निघाले पण मामानींच त्यांना अडवतें. माणसानें स्वाभिमान कसा टेवावा, याबद्दल मास्तराना त्यांनीं बरेचसें सुनावतें मास्तरांनीं तें निमूटपणें

ऐकून घेतले. आणि आता हा स्वाभिमान परवडण्यासारखा होता. पिठाची गिरणी काढल्यापासून चार दोन वर्षांत मास्तर चाळ बाधून टाकणार होते नव्हे काय ?— असा बयो विचार करीत होती. म्हणून तिनेहि मास्तराना दयायाचनेबद्दल फारसा आग्रह धरला नाही.

दोन दिवसानंतर मामा आपल्या गावी परत निघून गेले. ते नक्की केव्हा गेले हे मास्तराना समजले नाही. कारण या दोन दिवसात मास्तर स्वतःच्याच तंद्रीत कुठे कुठे भटकत आणि कुणाकुणार्शी हवा तितका वेळ बोलत राहात होते. मामासाहेबाची गर्जना आणि त्याचें गल्लीच्या वळणावरूनहि ऐकू येणारें वक्तृत्व बराच काळ बंद झाले, तेव्हा समस्त आळीकर बाधवानी ओळखले, कीं मामासाहेबाचा मुक्काम हलला असला पाहिजे

पाडू मास्तर मनातून भारी कष्टी झाले होते. नोकरी गमावल्याचें त्यांना दुःख झाले नाही परंतु लोकानीं दाखविलेल्या कोरण्या अनुकपेमुळे आणि महानुभूतीमुळे ते दुःखी झाले रावसाहेबानीं त्याचा जो अपमान केला त्याबद्दल माणसाला शोभेल असा राग येण्याची प्रक्रिया त्याच्या मनात केव्हाच निवून थड झाली होती मास्तराना राग कसा तो येतच नसे, असें लोक म्हणत परंतु मास्तराच्या बाबतीत तें केवळ त्याच्या सौजन्याचें प्रतीक नव्हतें लोकानीं सदैव केलेल्या उपहासामुळे आणि लहानपणापासून जगणे सुसह्य व्हावे, यासाठीं हरघडीला अनेकांचे पाय धरावे लागल्यामुळे मास्तराच्या मनातल्या रागाच्या सवेदना गारटून गेल्या होत्या त्याच्या अनुकपनीय जगण्यात अभिमान आणि राग या दोन्ही मानवी प्रवृत्ति भुईसपाट थोपटल्या गेल्या होत्या पण मास्तराना त्याचेहि विशेष दुःख नव्हतें. कारण अशा निर्जीवपणें लोकांच्या भूत दयेवर जगण्याची बाबत ही थोडीफार सवयीची गोष्ट आहे. सवयीनें माणसाला काय वाटेल ते करता येत सवयीनें माणूस, माणसाच्या मुडके तोडीवर, स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या शरीर-विक्रयावर, आणि रस्त्यावर पडलेल्या उष्ट्या खरकट्यावर उपजीविका करतोच कीं नाही ? तशापैकी काहीतरी जगणें मास्तर जगत होते आणि आता तर त्यांना त्याचें काहीच वाटतच नव्हते. याचे कारण या जगण्याची त्यांना चागली सवय झाली होती. एखाद्या कजाग आणि छळवादी

कुटुंबातील वर्षानुवर्षे पिचत जीवन कठणाच्या सासुरवाशीणीसारखे किंवा एखाद्या सभ्यानिकाच्या पदरी त्याची खुपमन्करी करण्यात आपली सारी उमर घालविणाऱ्या एखाद्या विदूषकासारखे, मास्तर या जगात जगत होते.

मास्तराचे दुःख हे कोणाला समजण्यासारखे नव्हते. ते कुठेतरी आत खोल खोल उमटते होते. मुकामार बसलेल्या माणसाला आपल्या अगावर वळ दाखविता येतात काय ? एखाद्या मडक्यातले पाणी येथेथेथेबाहेर खाली शिरपावे, तसे मास्तराच्या हृदयात हे दुःख शिरपत होते त्यामुळे ते हृदय ओल आलेल्या जमीनीसारखे हळवे आणि दुखरे झाले होते. गेले दोन दिवस मास्तर याच दुःखाच्या बेहोर्षित कुठे कुठे भटकले होते आणि प्रत्येक वेळी घरी परतताना अनेकांच्या कुचेष्टेचे वार घेऊन अधिक व्यथित होऊन परत येत होते. गेल्या दोन तीन दिवसात रात्री अथरणावर पडल्यावर मास्तराना नीट शात झोप देखील लागली नव्हती. मन मडकळे आणि हृदयाची कालवाकालव होऊ लागली म्हणजे मास्तर एकटेच रात्रीचे उठत. उशाशी मेणवत्ती लावून ठेवीत आणि जीवापाड जपलेल्या आपल्या आवडत्या नाटकाच्या सग्रहातून एखादे नाटक काढून वाचू लागत. नाटक वाचण्याला आरंभ करता क्षणीच तिसरी घटा होऊन पडदा वर गेल्याचा त्यांना भास होई, आणि मग पुस्तकाच्या पानावर पडून राहिलेली पात्रे आणि झोपी गेलेले सवाद खडबडून जागे होऊन मास्तराचे मन व्यापून टाकीत असत. अशा वेळी सदर नाटकातील कोणती भूमिका करणे आपल्याला आवडेल आणि शोभून दिसेल याचा ते निर्णय करून टाकीत असत. त्यांच्या मताने सौभद्र, शारदा, कीचकवध, एकच प्याला, यासारख्या नाटकातील महत्त्वाच्या भूमिका त्यांच्या स्वतःशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि करता येणे फार कठीण होते. या भूमिका करताना कोणती रंगभूषा करावी, अवघड प्रसर्गी अचूक भावाविष्कार करण्यासाठी कोणता अभिनय करावा, आवाजात चढेलपणा आणि मार्दव, आर्तता आणि कारुण्य, त्रेष आणि अनुराग, उपरोध आणि मिस्कीलपणा या छटा कशा कशा आणता येतील, ते मास्तर स्वतःशी हळू हळू पुटपुटून निश्चित करीत असत. आणि इतके सगळे करता करता

मास्तराना केव्हातरी शातपर्णे झोप लागत असे. बयो मध्येच जागी झाली म्हणजे मास्तराच्या छातीवर पुस्तक पडलं आहे, त्याच्या मुखावर प्रसन्न करुण स्मित विलसलं आहे, आणि त्याना शात झोप लागली आहे असे दृश्य तिला दिसे. आणि मग ती हलक्या हाताने पुस्तक उचलून ठेवी आणि मास्तराच्या अंगावर पाघरून टाकी.

मामासाहेब ज्या दिवशी आपल्या गावी निघून गेले त्या दिवशी मध्यरात्री मास्तर असेच व्यथितचित्त झाले होते. त्याच्या मनाची तगमग वाढली आणि त्याचा जीव गुदमरल्यासारखा आणि घाबरल्यासारखा झाला. मग ते उठले आणि त्यानी आपल्या उशाशी मेणबत्ती लावून ठेवली. आणि आपल्या पेटांतून काही पुस्तके चाळून ' झुझारराव ' नाटकाची जीर्ण प्रत त्यांनी थरथरत्या हातानी बाहेर काढली. हे नाटक मास्तराच्या फार आवडीचे होते. या नाटकात कधी तरी झुझाररावाची भूमिका करण्याचा वेत त्यांनी मनाशी पुष्कळ दिवसापासून बाधून ठेवला होता. या नाटकातलं कुठलेंहि पान उघडलं की मास्तराच्या साऱ्या वृत्ति कशा बहरून येत मास्तरांनी पुस्तक उघडले, त्याबरोबर दुसऱ्या प्रवेशातील झुझाररावाच्या भाषणाकडे त्यांचे लक्ष गेलं. मनातल्या मनात वाचता वाचता मास्तर रगात आले, आणि अथरुणावर बसून मोठमोठ्याने पुटपुटू लागले आवेशपूर्ण रीतीने हात करून अथरुणावर बसलेले झुझारराव म्हणतात—

“ शिवाय जतकुळीबद्दल म्हणाल तर, तुम्हाला म्हणून सागतो, मी जरी जातीचा कोळी, तरी काही हलका नाही—सरदारचा बच्चा आहे. पण आपलीच बढाई सांगणे रास्त नव्हे, म्हणून ही गोष्ट मी छपवून ठेवली होती, समजलात ? तसेच, आज जो मी एवढ्या हुद्यावर चढलो आहे, तो तरी फक्त अगच्या जोरावर चढलो, उच्च कुळातला म्हणून नाही. जाधवराव. कमळजा माझ्या मनात उतरली नसती,

“ काय म्हणालात ? कोण उतरली नसती ? ” मास्तराच्या बडबडीने बयो जागी होऊन डोळे चोळत चोळत म्हणाली.

मास्तरांनी चटकन् पुस्तक भिटलें आणि दिवा मालवून ते अथरुणावर लवंडले. तरी अंधारातच बयो मास्तराच्या नाटकाच्या वेडाला बराच वेळ शिव्याशाप देत होती मास्तर मात्र छुंझाररावाचें काम करण्याची आपल्यावर पाळी आली तर दाढी मिशा कोणत्या. पद्धतीनें ठेवाव्यात याचा विचार करीत होते. आणि याच विचारात पुढें केव्हातरी त्यांना झोप लागली.

पुढें दोन दिवस पिठाची गिरणी काढण्यासाठी जागा घेण्यापासून तों यत्रसामुग्री पैदा करण्यापर्यंत अनेक बाबतींत हालचाल करण्याची बयो मास्तराच्या मागे तगादा लावू लागली, आणि मास्तरहि एखाद्या आज्ञाधारक चाकराप्रमाणे अग मोडून काम करू लागले. पण त्यात त्याचा जीव नव्हता. पिठाची गिरणी काढण्याची कल्पना मास्तरानी ओळखीच्या चारदोन लोकापार्शी काढताच त्यानी मास्तराना खुळ्यातच काढलें. मग मास्तर या बाबतींत कोणार्शी सल्ला मसलत करण्याच्या भरीला पडलेच नाहीत. त्याना या संबधात हवी असलेली माहिती एका माणसाकडून मिळण्यासारखी होती. तो म्हणजे नाक्यावरचा छोट्टू गिरणीवाला.

छोट्टूची नाक्यावर पिठाची गिरणी होती. ज्यावेळेला या गावात बीज नव्हती तेव्हाहि तेलावर चालणारी पिठाची गिरणी छोट्टूनें चालविली होती. बीज आल्यानंतर एक दोन पिठाच्या गिरण्या गावात कोटेशा निघाल्या पण छोट्टूच्या गिरणीइतकी त्याची कधीच बरकत होऊ शकली नाहीं. त्याचें कारण छोट्टू आपल्या कामात फार वाकबगार, इमानदार होता अथवा त्याच्या गिरणींत बसवलेली यत्रें फार कसोशीनें पीठ दळत होती असें नव्हे. छोट्टूची वाणी मिह्नास होती. स्वाभावानें तो अघळपघळ आणि बडबड्या होता. त्यामुळें गावामध्ये त्याची सान्याशी ओळख होती, गिरणींत येणाऱ्याशी आणि न येणाऱ्याशी. छोट्टू म्हणजे गावातलें बातमीपत्रं होता.

गावात घडणाऱ्या साऱ्या खाजगी वा सार्वजनिक घडामोडी त्याऱ्या पिठा-गरात सायंकाळीं दाखल होत आणि मग त्यावर जमलेल्या मंडळींत खमगपणें चर्चा होई छोट्ट्या गिरणीऱ्या परिसात यत्राशेजारीं चार दोन मोडक्या खुर्च्या टाकलेल्या असत गिरणी चाळू असें तोपर्यंत त्या कधीहि रिकाम्या नसत. कोणीतरी चार दोन रिकामटेकडे टोळभैरव पानबिडीऱ्या निमित्तानें तेथें ठिऱ्या देऊन असत. कामाऱ्या वेळी पिटूळलेला कळकट पोषाख घालून, पिठाने सचैल स्नान घडल्यासारख्या अवतारात छोट्ट यत्राशीं आपले काम चोखपणें करीत, आलेल्या प्रत्येक माणसाशीं आवर्जून गप्पा मारीत असे.

छोट्टकडून गिरणी चालविण्यासाठीं लागणाऱ्या यंत्रसामुग्रीऱ्या आणि इतर व्यवहाराची माहिती आपल्याला मिळूं शकेल या कल्पनेनें एक दिवस सध्याकाळीं पाडू मास्तर छोट्ट्या गिरणींत आले छोट्टने मास्तराना गिरणीऱ्या दाराशी पाहताच सुहास्य वदनाने ललकारी दिली. हातातले काम थांबवून मास्तराना तो किंचित् सामोरा गेला गडबडीने मास्तराऱ्या पुढें त्यातल्या त्यात घडघाकट खुर्ची करून त्याना तीवर छोट्टनें अगत्यानें बसवले. मग शेजारऱ्या हॉटेलात बसल्या जागी ओरडून छोट्टनें दोन सिंगल चहा सागितला मग उरलेल्या चार दोन गिऱ्हाईकांचें काम आटोपून छोट्टने त्याना वाटेला लावले. नंतर त्याने गिरणीऱ्या दाराशी माडलेल्या पायरीवजा दगडावर बसून पिटूळलेले अग धुतले आणि हे सारे करीत असताना तो मास्तराची मोठ्या मायेने विचारपूस करीत होता. त्याऱ्या बाणीत ही माया, ममता आलेल्या प्रत्येक माणसाऱ्या बाबतींत अशी दुथडी भरून वाहू लागे पण आज मास्तराऱ्या बाबतींत आलेला हा मायेचा पूर काहीं वेगळाच होता. मास्तराना देखील तो लक्षात आल्यावाचून राहिला नाही. मग केसानून फणी फिरवत, कुठल्यातरी लावणीची एक ओळ गुणगुणत छोट्ट मास्तराऱ्या समोर येऊन स्थानापन्न झाला. आणि हॉटेलमधल्या पोराने आणलेला चहाचा एक कप मास्तराऱ्या हातीं देत आणि दुसरा स्वतःच्या हाती घेऊन तो त्याना म्हणाला—

“ पण काहीं म्हणा मास्तर, तुमची ही नोकरी जाणार हें मीं सहा

महिन्यापूर्वीच सांगितल होतं 'त्या आपल्या ह्याना.' ”

“ खर ! कशावरून वाटल तुम्हाला अस ? ”

“ अहो, कशावरून काय विचारता मास्तर, तुमचे 'घारच' शख मारून सागत होते. ”

आणि मग छोट्टेने मास्तराच्या मुखावर आपल्या भाषणाचा परिणाम अजमावला. सहा महिन्यापूर्वी हा अपूर्व शोध आपल्याला कसा लागला त्याची हकीगत त्याने मोठ्या रसभरीतपणे सांगितली. छोट्टेला माणसाच्या कुंडल्या, हस्तरेषा आणि मुद्रापरीक्षा करण्याचा नाद आहे हे मास्तराना यापूर्वी ऐकून माहित होतं. पण या शास्त्रात तो इतका पारगत असेल अशी त्याची कल्पना नव्हती चारदोन ठोकळ गोष्टी एखाद्या ज्योतिष्यानें विनचूक सांगितल्यावर ऐकणारा माणूस जसा बसल्या जागींच पाषळं लागतो, तसे मास्तरहि पाषळ लागले त्यानी आपला हात छोट्टेपुढे केला आणि मोठ्या अजीजीनें आपल्या भविष्यातल्या घटना उलगडून दाखविण्यासाठी ते त्याला विनती करू लागले छोट्टेने आढेवेढे घेऊन सहजगत्या मास्तराचा हात आपल्या हाती घेतल्यासारखे केले. या हातावरून प्रथम ओझरती नजर टाकली आणि मग तो किंचित् चमकल्यासारखा झाला. खसदिशी हात जवळ ओढून डोळे फाडफाडून तो त्यात पाहू लागला. स्वतःशीच तो काही पुटपुटला आणि मग खात्री झाल्याप्रमाणे मास्तराचा हात त्यानें दूर सारला आणि बाहेर जाऊन तोडातले पान थुकून आला मग त्यानें विशातली विडी काढली. आणि शातपणे शिलगावली आणि असें करताना प्रत्येक क्षणीं मास्तराची उत्सुकता त्याने शिगेला नेऊन पोंचविली. मास्तर पुनःपुन्हा त्याला दोस्त विचारू लागले मग छोट्टेनें विडीचा झुरका घेत घेत गभीर मुद्रेने म्हटले—

“ आज माझ्या विद्येचा कस लागायची वेळ आहे. खरं सागा मास्तर, या दोन चार दिवसात किंवा चार आठ दिवसात तुम्हाला काहीं तरी धनलाभ झाला असला पाहिजे. बोला, खर आहे की नाही ? ” आणि मग हा धनलाभ कसा झाला असेल याची अनेक चित्रे छोट्टेनें आपल्या मित्रास वाणीनें रगविली. त्याबरोबर मास्तर अगदी भाळून गेले. आणि

मंत्रानें भारलेल्या माणसासारखें त्यानीं सारे काहीं भडाभडा बोलून टाकलें. असें बोलताना छोट्टूनें हें अगाध जान कसे पैदा केले असावें याबद्दल त्याना चुकून देखील सशय आला नाही. कोणाबद्दलहि सशय घेणे हें मास्तराच्या स्वभावातच नव्हते मंडईतल्या भाजीवालीनें सांगितलेले भाव, शाळेंतल्या नाटाळ पोरानें दिलेल्या सबबी आणि हातउसने पैसे नेणाऱ्या शेजाऱ्याचे वायदे हे सारे त्याना नेहमींच खरें वाटत. त्याप्रमाणें छोट्टूचें बोलणेहि त्याना उत्स्फूर्त आणि प्रामाणिक वाटले. दोन दिवसापूर्वी आलेल्या मामासाहेबाचा गावभर फेरा झाला होता, छोट्टूच्या गिरणींत त्याची तासभर बैठक झाली होती; अशा बैठकींत आलेल्या इसमाकडून नवी नवी माहिती पैदा करण्यात छोट्टू तरबेज होता, या सगळ्या गोष्टी मास्तराच्या आठवणींतून झिरपून गेल्या. मग मास्तर पिठाची गिरणी काढण्याचा आपला बेत बोलून दाखवू लागले. तो बेत ऐकून छोट्टूनें वेडीवाकडी मुद्रा केली. आणि मास्तराना म्हटलें—

“ काय चेष्टा चालविली आहे काय, मास्तर ! पिठाची गिरणी काढायला तुम्ही काय आमच्यासारखे गावढळ आहात थोडेच ? असल्या धंद्यात पीठ चिवडताना कवड्या रेवड्या करून काय मिळणार आहे तुम्हाला ? या धंद्यात आता उरलंच काय ? पोटाची खळगी भरायची म्हणून आम्ही या धंद्यात आहोत मास्तर, आणि तुम्ही खूप गिरणी काढाल पिठाची ! अहो, पण तुमचे ‘घार’ ? ते कोकलून दुसरच सागताहेत ना काहीं ? ”

त्याबरोबर मास्तर पुन्हा एकदा पाघळले आणि म्हणाले—

“ काय, काय म्हणताहेत बुवा आमचे ‘घार’ ? ”

छोट्टूने मास्तराचा हात पुन्हा एकदा नीट निरखून पाहिल्यासारखे करीत काही रेषावर बोट ठेवीत आणि उचवटे दावीत म्हटले—

“ मास्तर अगदी बालगंधर्वासारखा हात आहे तुमचा. कोणत्या तरी कलेत तुम्ही सम्राट होणार. हा शुक्राचा उंचवटा, ही गुरुच्या उचवट्यावर गेलेली आयुष्याची रेषा, आणि ही लाबसडक निमूळती बोटें—छे छे ! मास्तर, तुमच्यासारख्या कलावंतानें अगाला पीठ फासून आमच्यासारखे बैरागी व्हावे हें आम्हाला काहीं बरें वाटत नाही बुवा ! यापेक्षा तुम्ही दुसरा एखादा व्यवसाय...”

हैं सारे बोलने मास्तराच्या काळजाला हात घालीत होते.

मास्तर हळूच छोडूला म्हणाले—“ मनात पुष्कळ आहे, पण तें काहीं जमेलसे वाटत नाही. ”

“ तुमचं हें असलं बोलणं काही आम्हाला पसत नाही. आमच्यासारखे जीवाला जीव देणारे मित्र मग आहेत कशाला ? ” छोडू सात्विक संतापाने म्हणाला—“ तें काहीं नाही ! मास्तर, तुम्ही एखादे फक्कडसे नाटक-बिटक... ”

“ एक स्वतःची नाटक कंपनी काढावी अशी फार दिवसापासून इच्छा होती माझी—” मास्तर रात्रीचा प्रसंग आठवून धुद दृष्टीने कुठें तरी शून्यात पाहत म्हणाले.

“ काय लाख बोललात ! तुमचे ‘प्यार’ तरी दुसर काय सागताहेत ? मास्तर साहेब, झकास कल्पना आहे अगदी. भागीदार म्हणून तुम्ही आम्हाला घ्या तुमच्या कंपनीत. तुमचे पैसे, आमचे श्रम ! अगदी नंबरी काम करून टाकू. अहो, बघता बघता पैशाच्या राशी ओतल्या जातील. आहात कुठे ? ... ”

आणि मग छोडून नाटक कंपनीच्या व्यवसायातून मोठमोठ्या नटाचा भाग्योदय कसा झाला याची रसभरीत वर्णने केली. पण मास्तराचें तिकडे लक्षच नव्हतें. आपल्या कंपनीतर्फे पहिले नाटक कोणतें बसवावें आणि आपण त्यांत कोणती भूमिका करावी या विचारात ते मशगूल झाले होते. मग काहीं वेळाने मास्तर घरी जाण्यासाठी उठले. तेव्हा नाटक कंपनी काढण्याचा आराखडा ठरविण्यासाठी छोडूने मास्तराना पुन्हा गिरणीत येण्याचें आमत्रण दिलें. आणि मग मास्तर कसल्या तरी खुशीत, कसल्यातरी धुंदीत, तरातरा घराची वाट चालू लागले.

मास्तराची पावले कोपण्यावरून वळली असतील नसतील, तोच गिरणीच्या बाहेर पानविडीचे दुकान थाटून बसलेला कोणी एक इसम गिरणीत आला, आणि विडी पीत आवराआवर करणाऱ्या छोडूला मिस्कीलपणे हसत म्हणाला—“ काय छोडूमिया, नवीन कूळ घेरलेल दिसतय ? ”

छोडू हसला आणि मोठ्याने गुणगुणला—“ किस्मत हमारे साथ है, जलनेवाले जला करे. ”

मास्तर घरी पोहोचले तेव्हा रात्र झाली होती. कसल्यातरी तद्रीत त्यानी घरात प्रवेश केला. कोट टोपी खुंटीला अडकवली आणि पेटीमधील नाटकाची पुस्तके ते चाळू लागले. त्याची चाहूल लागताच पदराला ओले हात पुसत बयो बाहेर आली, आणि मास्तराना पाहून म्हणाली—

“ काय येणं की काय हें ? उशीर म्हणजे करायचा तरी किती ? पोरगी तुमची वाट पाहून पाहून निजली. घरीं बायकापोरं आहेत, आपल्याला उशीर झाला तर ती वाट बघतील, काळजी करतील, याची काही शुद्ध बुद्ध ?... ” बयो असे पुष्कळसे तणतणून बोलत राहिली, पण मास्तराचें तिकडे लक्ष नव्हतें. पेटीतलीं पुस्तके चाळून, त्याचें काहीं शोधाशोध करण्याचें काम चालले होतें. मग बयो मृदु आवाजात म्हणाली—

“ गेला होतात त्या कामाचं काय झालं ? ”

तंद्रीतून भानावर येत मास्तर उत्तरले—

“ ऊं ? अ !—कामाच होय ? ठीक, उत्तम झाल्यु की ! ”

बयो आनदान म्हणाली—

“ बरं झाल बाई, देव पावला ! सुटलात एकदाचे त्या मास्तरकीच्या जंजाळातून ! ”

“ नाही, तुला वाटतो तितका काही मला मास्तरकीचा जजाळ वाटत नव्हता. पण आता इकडे जास्त वाव मिळेल हें खरं ! ”

“ छोटूमिया काय म्हणाला ? ”

“ काय म्हणणार आहे ? त्यानंच तर सांगितलं की माझे ‘घार’ फार चांगले आहेत म्हणून. महिन्याभरात देणार दणका उडवून. ”

“ अगवाई ! खरच ? जागा तरी कुठ घेतलीत ? ”

“ जागेची तशी काही जरूर नाही. छोटूमियाच्या हॉलमध्ये सध्या तालमीला आरंभ करणार आहोत आम्ही. ”

त्याबरोबर बयोची आनंदी मुद्रा खारकून उतरली, आणि गोंधळून तिने विचारलें—

“ तालमी ? कसल्या तालमी ? ”

मास्तर भानावर येत उत्तरले—“कसल्या म्हणजे ? नाटकाच्या.” आणि मग त्याच्या सारे लक्षात येऊन मनःपूर्वक हसत ते म्हणाले—“ अग हो. तुला सागायच विसरलॉच. नाटक-कंपनी काढायची ठरविली आहे आम्ही ” असे म्हणत पाडू मास्तर बयोच्या मुद्रेवरील फेरफार कावण्याबाबत्या मुद्रेने न्याहाळूं लागले. बयोची मुद्रा रागाने रसरसू लागली आहे असे दिसू लागताच मास्तर घाईघाईने उपरे हसून खुलासा करूं लागले—

“ म्हणजे त्याचं असं आहे— पिठाच्या गिरणीच्या घद्याला आजकाल काही बरकत उरली नाही आणि अग हो, तुला सागायच राहिलच छोटूमिया म्हणत होता की नाटकातच माझा भाग्योदय होणार आहे. अग, माझे ‘ घारच ’ सागताहेत तसें... ”

“ डोबल सागताहेत तुमचे घार— ” बयो कडाडली, “ डोकविकं फिरलय कीं काय ? की म्हातारपण यायच्या आधीच म्हातारचळ लागलाय ? पिठाची गिरणी काढण्यासाठी म्हणून चौकशी करायला तुम्हाला घाडल आणि नाटक कंपनी काढण्याचं ठरवून तुम्ही परतलात काय म्हणाव तरी काय तुम्हाला... ? ” अशी बयो बरीच तणतणली.

मास्तर अशा वेळीं खरे म्हणजे शात राहत असत, बाहेरच्या खोलीत बस्करावर ठाण माडून आढ्याकडे पाहत मास्तर लवडत असत. किंवा

खाली मान घालून आणि पाठीमागे हात घेऊन शतपावली करूं लागत. पण आज तसें झालें नाहीं. बयोच्या हातात पैसा होता. आणि तो मास्तराच्या हातीं पडल्याखेरीज मास्तराचीं मनोराज्ये आकार धरूं शकणार नव्हतीं. म्हणून परोपरीनें मास्तर बयोलो आपली योजना मवाळकीच्या स्वरात समजावून सागूं लागले. पण बयो मुळीं मास्तराचें ऐकायलाच तयार नव्हती. चिडून संतापून ती अधिकाधिक थयथयाट करूं लागली.

आणि मग कधी नव्हे तो मास्तरानाहि राग आला. पण मास्तराचा राग असा सहजासहजी दिसत नसे. बयो रागावली म्हणजे तिच्या तोंडातून फटाके उडत असत. पण मास्तर रागावले म्हणजे एकदम ते गभीर असत. त्याचीं कानांशीलें लालबुंद होत असत. आणि त्याच्या कपाळावरील दोन शिरा टरटरून ताठ होत असत. दिवसचे दिवस ते कुणाशीं बोलत नसत. त्याचा राग आतल्या आत पेटत जाई. दोन दोन तीन तीन दिवस ते अशा वेळी बोलणच नव्ह तर जेवणखाण देखील वर्ज्य करीत. त्याची मुद्रा गंभीर आणि करारी दिसूं लागे. त्याच्या डोळ्यात अंगार उसळलेला बघणाऱ्याच्या प्रत्ययास येई पण मास्तराना हे असें रागावणें कधीं जमत नसे. मागे एकदा ते असेच बयोवर रागावले होते. बयोने चार वर्षांच्या चिमुर्क्या जाईला कसल्याशा क्षुल्लक अपराधावरून खूप धोपटलें होतें. त्यावेळीं मास्तर असेच रागावले होते त्यावेळीं आठ दिवस त्यानीं बयोशीं बोलणे टाकलें होतें. लहान मुलाना मारलेले मास्तराना अगदीं खपत नसे.

पण त्यानंतर मास्तर पुन्हा आजपर्यंत असे कधी रागावले नव्हते. बयो मास्तराच्या नाटकाच्या वेडाबद्दल शिष्याशाप देऊ लागली की एरवी ते हंसण्यावारी नेत असत. पण मास्तराचे समजूतीचे सारे मार्ग संपल्यावर आज त्याची मुद्रा अशीच रागीट आणि करारी झाली ते किंचित् करुष्या स्वरात म्हणाले—

“ठीक आहे. जशी तुझी मर्जी ! तुला काय करायच असेल ते करायला तू मोकळी आहेस. मी काहीं पिठाची गिरणी काढणार नाहीं.” असें म्हणून ते जोरजोरात शतपावली घालूं लागले. बयो मास्तराच्या उत्तरामुळे

जास्तच चिडनी. आणि उसळून आणखी कांहीं वेडेवाकडे शब्द बोलू लागली, ती अशी बराच वेळ बोलत राहिली असती. पण जिन्यातून “ पाडोबा ’ म्हणून कुणीतरी हाक मारलेली तिच्या कानावर आली. आणि ‘ आहेत का पाडोबा घरात ? ’ असें पुकारत अगात बाराबदी घातलेले आणि पचा नेसलेले वैद्यबुवा बाळूकाका काठी टेकत टेकत जिन्यातून वर येताना तिला दिसले. मग बयो धुसपुसत चुलीशी हुज्जत घालू लागली.

बाळूकाकाचें मास्तरानीं स्वागत केलें. आणि त्यांना बसा म्हटलें. बाळूकाका म्हणतात—

“ अरे, बसा म्हणायला काय आम्ही रिकामटेकडे लोक आहोंत ? अजून संध्या, धूपारती सार काहीं यथासाग व्हावयाचें आहे. म्हणजे झाल काय, आपले ते ढवळीकर डॉक्टर आहेत ना, त्याच्याकडे कर्नाटकातले सुप्रसिद्ध वैद्य तम्मणाचार्य आले आहेत असें समजले. म्हणून त्याच्या भेटीस गेलों होतो मनुष्य मोठा उमदा आणि लाख मोलाचा आहे बर का ! तर सागायची गोष्ट काय—निसर्गोपचारामध्ये ह्या भागात तरी या माणसाचा हात कोणी धरू शकणार नाही. म्हटल तुझ्या प्रकृतीच्या बाबतीत बघूं स्वारी काहीं किमया करते आहे की काय तें.”

“ तुम्हीं सांगितलत त्यांना माझ्या प्रकृतिविषयी ? ” मास्तरानीं उत्सुकतेनें विचारलें.

“ सांगितलं म्हणजे, त्याचसाठीं इतका वेळ बसलों होतो तिथ. आता मी तुला त्यांच्या हातीं सुपूंद करणार, आणि मग मी घरीं चालता होणार.”

“ आताच जायचं का त्याच्याकडे ? ”

“ आताच म्हणजे ? जायलाच हवें मग इतकी धांवपळ करून मी आलो कशासाठीं ? तम्मणाचार्य उद्या पहाटे काशीला जायला निघणार आहेत मोठा नामाकित माणूस ! त्याच्या हातून तुला गुण यायचा असला तर सधि गमाविली असें होऊ नये.”

“ चला, जाऊ या आपण ” असें म्हणत पाडू मास्तरानीं कोट-टोपी घातली. तेवढ्याच धुसपुसत बयो बाहेर येऊन म्हणाली—

“ जेवायचीं पानं वाढली आहेत. ”

मास्तर बयोक्डे न पाहताच बाहेर पडले, आणि जिना उतरून बाळू-कार्कांच्या पाठोपाठ घराबाहेर पडले मग बयोने आत जाऊन मास्तराच्यावर शिव्याशापाची लाखेली वाहिली. भाब्याची आदळआपट केली. आणि त्याचे पर्यवसान ती मुसमुसून रडण्यात झाले. मग थोड्या वेळाने ती उठली. तयार झालेल्या स्वयंपाकाची तिने घुश्यातच झाकपाक करून टाकली आणि रागारागाने जाईच्या अथरूणावर जाऊन डोक्यावर पाघरूण घेऊन ती उपाशी लवडली.

बाळूकाका मास्तराना घेऊन ढवळीकर डॉक्टरांच्या घरी आले. वाटेंत बाळूकाका खूप काहीसे बडबडत होते आणि मास्तर मुकाट्याने ऐकत होते. बाळूकाकांनी निसर्गोपचारावर एक लाबलचक व्याख्यान दिलें तम्मणा-चार्यांचा या क्षेत्रातला अधिकार त्यांनी वर्णन करून सांगितला मग त्याच्या उपचारामुळे, डॉक्टरानी आशा सोडून दिलेले काही रोगी देखील कसे खडबडीत बरे झाले, याच्या हकिकती त्यानी रसभरीतपणे कथन केल्या. ढवळीकर डॉक्टर तम्मणाचार्यांना कसा मान देतात त्याचाहि त्यांनी उल्लेख केला. हे सारे मास्तर निमूटपणे ऐकून घेत आहेत हे पाहून बाळूकाका स्वतःवर खूष झाले. कारण बाळूकाकांच्या घरीदारी त्यांचे बोलणे इतक्या आस्थेवाईकपणे कोणीच ऐकून घेत नव्हतें. म्हणून बाळूकाका मास्तराच्या प्रकृतीबद्दल त्यांना चागला सल्ला देणार होते. पण तेवढ्यात त्यांना खोकल्याची उचळ आली आणि ती ओसरत आहे तोच ते डॉक्टरसाहेबांच्या घरी येऊन पोहोचले

डॉक्टरसाहेब आणि त्यांचे पाहुणे तम्मणाचार्य ओसरारंवर थाटलेल्या दवाखान्यात ऐसपैस गप्पागोष्टी करीत बसले होते मधून मधून एखादा दुसरा रोगी आल्यास डॉक्टरसाहेब त्याला औषध तयार करून देत आणि वाटेला लावत. पण त्यामुळे त्यांच्या गप्पा मारण्यात मुळीच खड पडला नाही. पाडू मास्तराना घेऊन बाळूकाका आत आले आणि अदबाने किंचित् दूर एका बाकावर बसले. मग सधि साधून पाडू मास्तराची त्यानी तम्मणा-चार्यांना ओळख करून दिली. तम्मणाचार्यांनी पाडू मास्तराना न्याहाळत तपकीरीची चिमूट नाकात कोंबली आणि मग मास्तराच्या प्रकृतीचा पूर्वेति-

हास ते बाळूकाकाना विचारुं लागले. बाळूकाका अघळपघळपणें म्हणाले—

“ हा पाडू मास्तर म्हणजे आमच्या भद्रेश्वर हरदासाचा मुलगा. ह्याचा बाप मोठा नामाकित कीर्तनकार होता बरं ! ओहोहो ! काय त्याची ती कीर्तन ! रुक्मिणी स्वप्नवराचं आख्यान लागलं म्हणजे...”

त्याबरोबर शीघ्र कोपी तम्मणाचार्य म्हणाले—

“ तुम्हाला मी भद्रेश्वर हरदासाच आख्यान लावायला सांगितलं नाही. याच्या प्रकृतीविषयीं विचारतो आहे मी ? ”

तम्मणाचार्याच्या गर्जेनेबरोबर बाळूकाका खजील झाले आणि मास्तराच्या प्रकृतिविषयी चाचपडत ते त्यांना काहींस सांगू लागले त्याचे चाचपडणें पाहून ढवळीकर डॉक्टर हसू लागले. मग डॉक्टर स्वतःच म्हणाले—

“ मी सागतो काय झालं आहे ते. हा पाडू लहानपणी नाटक कंपनीत बालनट म्हणून काम करीत होता. कुठल्याशा एका नाटकात काम करीत असताना— ”

“ कुठल्याशा कशाला, त्या आपल्या -- कोणत्या हो मास्तर ? ” मध्येच बाळूकाकार्नी तोंड खुपसत म्हटलें.

“ बालधुव नाटकात काम करीत होतो मी तेव्हा. ” पाडू मास्तर उदास मुद्रेनें म्हणाले.

मग डॉक्टर म्हणाले— “ आठ दहा वर्षांचा असेल त्यावेळीं हा. त्याच्या मेंदूला ताण पडला असावा. आणि त्यामुळेच त्याला कोरिआचा अॅटक आला. त्यावेळी इथे डॉक्टरहि कुणी फारसे नव्हते. घरची गरीबी. त्यामुळे उपचार वेळेवर झाले नाहीत. आणि...”

“ समजल, समजल. ” तम्मणाचार्य सहानुभूतीच्या स्वरात म्हणाले— “ आणि डॉक्टर असते तरी त्यांनी काय केलं असतं ? तुम्ही डॉक्टरांनी माणसाना कसली कसली औषधं टोचावीत, शरीराची कापाकापी करावी, नाहीतर बाटल्या भरभरून औषध पाजीत सुटावें आहे काय तुमच्या शास्त्रात या पलीकडे दुसर ? ”

डॉक्टर त्यावर फक्त हसले. मग तम्मणाचार्य पाडू मास्तराची प्रकृति तपासू लागले प्रकृति तपासताना त्यांची आपल्या हातापायाच्या आणि

ओठाच्या हालचालीवर बारीक नजर असावी असें मास्तराच्या लक्षात आले. त्यामुळे मास्तर अस्वस्थ झाले. या अस्वस्थतेमुळे त्याच्या शरीराच्या या अवयवाच्या अधिक वेड्यावाकड्या हालचाली होऊ लागल्या तम्मण्णाचार्यांनी बहुधा ही वस्तुस्थिति हेरली असावी. कारण ताबडतोब त्यांनी मास्तराकडे रोखून पाहणे सोडून दिले. दुसराच काहीं एक विषय त्यांनी बोलण्यासाठी काढला. विषयाच्या ओघात चार दोन मौजेच्या गोष्टी त्यांनी सांगितल्या, आणि सर्वांना खदखदून हसविले. मग क्षर्णाघात पाडू मास्तराना त्यांनी प्रसन्नचित्त केले. मग सहजगत्या बोलावे तसे तम्मण्णाचार्य म्हणाले—

“ काहीं चिंता नाही मास्तर आता तुम्ही चागले खडखडीत बरे होणार आहात आपल्याला काहीं झाल आहे या कल्पनेने कुदत बसायच तुम्ही पहिल्यादा सोडून द्या. आणि हे पहा, ह्या डॉक्टराच्या आणि वैद्याच्या नादी लागू नका. हे डॉक्टर बेटे तुम्हाला औषधं पाजतील नाहीतर सुया टोंचतील. आणि हे वैद्यराज कसल्या कसल्या मुब्या उगाळून तुम्हाला मात्रा देतील नाहीतर काढे घशात ओततील. आपल्याला तसल काही एक करायची जरूरी नाही. तुम्हाला अगदी आवडतील, रुचतील अगा गोष्टी करायला मी सागणार आहे. पण त्यात मात्र चुकायच नाही हो... ”

तम्मण्णाचार्यांचे रोगनिदान बरोबर होते किंवा नाही कोण जाणे—पण त्याची बोलण्याची पद्धति मात्र विलक्षण मोहक होती. त्याचा प्रत्येक शब्द आईच्या हस्तस्पर्शाप्रमाणे पाडू मास्तराना गोंजारीत होता. त्यायोगे मास्तराना नवा दुरूप येत होता. मग तम्मण्णाचार्यांनी आपल्या उपचाराची सविस्तर रूपरेषा मास्तराना आणि बाळूकाकाना समजावून दिली. सूर्यस्नान, चद्र-स्नान, तसेच विविध प्रकारच्या रगीत बाटल्यातून प्यावयाचे पाणी, सकाळ सध्याकाळ गावाबाहेर सहल, शक्य तर मजळ स्वरात म्हटलेले गाणे ऐकणे, सूर्योदयानंतर आणि सूर्यास्तापूर्वी भोजन, अशा कितीतरी गोष्टी तम्मण्णाचार्यांनी हासत खेळत विवरण करून सांगितल्या. त्या ऐकून मास्तराना बरीच मौज वाटली. आणि इतक्या साध्या उपचाराने आपला रोग बरा होऊ शकेल की काय याची शकाहि त्याच्या मनात डोकावून गेली. पण तम्मण्णाचार्य गंमतीने बोलत नव्हते. त्याच्या बोलण्यात सहजपणा असला

तरी जिव्हाळा आणि अधिकारवाणी होती. शिवाय डॉक्टराचे व वैद्याचे सारे उपचार जवळ जवळ थकलेले होते. पाडू मास्तराना बरें होण्याची जबरदस्त उत्सुकता लागली होती नव्हे काय ? ते या रोगातून मुक्त झाले असते तर—

अशी जर तरची भाषा मास्तरानी यापूर्वी अनेक वेळा केली होती आणि प्रत्येक वेळीं नवे नवे उपचार नव्या नव्या उमेदीनें त्यानीं केले होते तसेंच यावेळीं ते करून पाहणार होते. म्हणून बालकाच्या निरागसतेने तमण्णा-चार्यांचें बोलणे ते ऐकू लागले.

सारे सपल्यावर पाडू मास्तर निरोप घेऊन जाण्यासाठीं उठले. ते दाराशीं जाऊन पोहोचले असतील नसतील तोंच तमण्णाचार्यांनीं त्यांना पुन्हा हाक मारली आणि म्हटलें—

“ हे पहा, आणखी दोन गोष्टी लक्षात ठेवावयाच्या पहिली गोष्ट अशी की, डोक नेहमी शात ठेवलं पाहिजे कुणावर रागवायच नाही, जीवाचा संताप करून घ्यायचा नाही, चिडायचं नाही, दुःख करून घ्यायचं नाही, अस केल तरच या उपचाराचा गुण येईल मन कशांनें हि अम्यवस्थ झाल म्हणजे, म्हणजे.....अस पहा, तुम्हाला, कोणती व्यक्ति म्हणा—गोष्ट म्हणा—जीवापाड आवडते ? ”

मास्तर स्वतःशीं शोध घेऊ लागले. त्याच्या ओठावर शब्द आले होते ‘ नाटकाशिवाय आणि माझ्या छोट्या जाई शिवाय मला दुसरें काय प्रिय असणार ? ’ पण ते काहींच बोलले नाहीत. नाटकाचा उल्लेख तमण्णाचार्यांना रुचेल किंवा नाही याची त्यांना शंका आली. म्हणून ते गप्प बसले. तमण्णाचार्य म्हणाले—

“ अमूकच एक असं मी सागत नाही पण अशा वेळीं आपल्या आवडीच्या व्यक्तीच किंवा गोष्टीचं स्मरण कराव आणि शंभर अक मनातल्या मनात मोजावे. ही झाली एक गोष्ट. आणि आता दुसरी गोष्ट. बाळूकाका, याबाबतीत तुम्हाला मास्तराच्यावर लक्ष ठेवायला हवं. कारण मी एकदा काशीला गेलो म्हणजे वर्षभर दक्षिणेंत परत येणार नाही. ”

पाडू मास्तर जीवाचा कान करून ऐकू लागले. तमण्णाचार्य पुन्हा एकदा नाकात तपकीर ठासून म्हणाले—

“ हा उपचार सुरू केल्यापासून पंधरा दिवसात रोग किंचित् बळावल्याचं तुमच्या लक्षात येईल. पण तेवढ्यानं घाबरून जायच नाही. सुमारे महिनाभराने हळूहळू उतार पडत रोगाची बाह्य चिन्हे नाहीशी झाल्यासारखी वाटतील. पण याच काळात जपलं पाहिजे. कारण रोगाची बीजं समूळ नष्ट व्हायला कमीत कमी वर्ष तरी लागेल. तोपर्यंत डोक्याला त्रास होईल असं कुठलहि काम अगावर घ्यायच नाही. नाहीतर झालेले सर्व उपचार काया जातील, आणि मग मात्र जगातला कोणताहि धन्वंतरी तुम्हाला बरं वरं शकणार नाही. ”

मास्तरांनी तम्मणाचार्यांनी दिलेल्या साऱ्या सूचना ततोतत पाळण्याचं त्यांना वचन दिले. आणि एका नव्या उमेदीने ते बाहेर पडले.

मास्तर निघून जाताच डॉक्टर उद्गारले—

“ पुअर सोल ! तुमच्या उपचारांनी हा बरा होईल असं वाटत तुम्हाला ? ”

तम्मणाचार्य हंसले आणि उत्तरले —

“ असे कैक रोगी मी बरे केले आहेत, डॉक्टर. ”

पाडू मास्तरानी बयोशी वरलेला अबोला दोन तीन दिवस तरी तपाच ताटकळत ठेवला असता कारण साऱ्या जगाशी मवाळकीने वागणारे मास्तर बयोच्या बाबतीत मात्र एखाद्या लाडावलेल्या मुलाप्रमाणे हट्टीपणाने वागत. लोकाना बयोचें बडबडणें मात्र दिसे पण मास्तराचें तिढे वागणे दिमत नसे बयोची आदळआपट त्यांना ऐकू येई, पण बाहेरच्या ओमरीवर शातपणे पुस्तकात तोंड खुपसून मास्तरानी आरभलेलें छळवादी उपोपण आणि जाचक अबोला मात्र कोणाच्या लक्षात येत नसे. पण हे सारें बयोपुरतेंच होतें कारण बयोवर त्याचा अमर्याद विश्वास होता, त्याची अपरपार प्रीति होती. आपला हटवाद ते तिच्यापुढे चालवणार नाहीत तर आणखी कोणापुढे ? लग्न झाल्यापासून तिनेच त्याची मोठ्या मायेनें जपणूक केली होती, नव्हे काय ? जगाने केलेली कुचेष्टा ज्यावेळी मास्तराच्या जिव्हारी झोंबत असे त्यावेळी बयोच्या स्पर्शाने त्यांना सजीवन लाभत असे. संभाविताच्या दुनियेचा मास्तराना मनातून अत्यंत तिटकारा होता. लब्धप्रतिष्ठितानीं आपल्या विनोदाच्या फवाऱ्यात मास्तराना येता जाता किडामुंगीप्रमाणें धोळविलें असल्यानें, मास्तराना त्याच्या बोलण्याचालण्याची भीती बसली होती. म्हणून संभाविताच्या आणि लब्धप्रतिष्ठिताच्या वाटे-

पासून ते चार पावले दूर राहात. म्हणून या दुनियेने टाकावू ठरविलेल्या मास्तराना बयोने प्रेमाने जवळ केल्यावर आपला सारा दाबलेला राग मास्तरानी तिच्यावर काढावा हे अगदी स्वाभाविक होते.

हा अबोला आणि हे उपोषण नेहमीप्रमाणे चार दोन दिवस टिकले असते. या दोन चार दिवसात आरंभी बयोने आदळआपट केली असती. त्यानंतर रडूनमेकून घेतले असते. मग काकुळतीने विनवण्या केल्या असल्या, आणि अखेर बिनशर्त शरणागतीची पादरी निशाणे दाखविली असती आणि मग बयोच्या रूपाने साऱ्या जगाने आपल्याला शरणागति दिली आहे अशा खुपीत मास्तरानी सारे काही विसरून आपल्या व्रताचे पारणे फेडले असते.

पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की मास्तराना या वेळेला इतकी वाट पहावीच लागली नाही. खरे म्हणजे हा अबोला दुसऱ्याच दिवशी संपवून टाकायचा असे मास्तरानी स्वतःच ठरविले होते. याचे कारण त्यानी न रागावण्याची प्रतिज्ञा केली होती नव्हे काय ? आपल्या मेदूला एखाद्या अशक्त आणि किरकिऱ्या मुलाप्रमाणे जपण्याची त्याच्यावर आता जबाबदारी येऊन पडली होती. तम्मणाचार्यानी सांगितलेले उपचार त्याना ताबडतोब सुरू करायचे होते. मग हे सारे बयोच्या सहकार्यांशिवाय कसे शक्य होते ? पण त्याच बरोबर मास्तराना आपल्या व्यावीतून जे मुक्त व्हावे असे वाटत होते, ते काही रिकामटेकडे चंगीभगीपणाने हिंडावे यासाठी नव्हे. त्याना नाटकात काम करायचे होते. झुझाररावाची, फाल्गुनरावाची, धैर्यधराची, सुधाकराची, अशा कितीतरी भूमिका त्याना आपल्या कल्पनेप्रमाणे रगभूमीवर प्रत्यक्ष निर्माण करायच्या होत्या. आपल्या मनाशी याबाबतीत आजवर त्यानी फक्त विचार केला होता, आणि नुसते बेतच रचले होते. पण ते प्रत्यक्षात येऊ शकणार नाहीत या कल्पनेने हे विचार आणि हे बेत देखील एखाद्या क्षयरोग्याप्रमाणे आतल्या आत झुरणीला लागले होते. मनामध्ये उचंबळणाऱ्या प्रत्येक नव्या कल्पनेला सक्तीची जिवत समाधि मिळत असे. या भ्रूण-हत्येची मास्तराना इतकी सवय झाली होती की आपणावर कधीकाळी ही नव्या कल्पनाची भ्रूणहत्या थांबवण्याची

पाळी येणार आहे आणि त्याची प्रेमाने संगोपन करण्याची जरूरी निर्माण होणार आहे, याची त्यांना शक्यताच वाटली नाही. ती शक्यता आता अचानक निर्माण झाली होती. म्हणून नाटककंपनी काढण्यासाठी आपल्याला मिळालेले सारे पैसे खर्च करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे असे मास्तरांना वाटू लागले होते. मास्तरांनी याच कारणासाठी आपला रुसवा एक दिवस तसाच पुढे ओढून काढला

पण दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी मास्तरांनी स्वतःवर उपचाराला आरंभ केला आहे किंवा नाही हे पाहण्यासाठी बाळूकाका जेव्हा घरी आले तेव्हा त्यांना दोघाचा एकमेकावरचा घुस्सा लक्षात आल्यावाचून राहिला नाही मग पाडू मास्तरांना ते काही फार बोलले नाहीत. पण बयोलो मात्र एकीकडे घेऊन त्यांनी तिला बरेच काहीसे हलक्या आवाजात सांगितले, आणि मग बाळूकाका जाता जाता मास्तरांना इतकेच म्हणाले—

“ पाडोबा, आता लहान पोरसासारखा हट्ट करावयाचा द्या सोडून. ”
आणि मग ते निघून गेले

मग बयो न बोलता स्वयंपाक करू लागली स्वयंपाक होताच तिने तिघांची पाने घातली. जाई कुठेशी खेळत होती, तिला तिने बोलावून आणले आणि पानावर बसवले, आणि मग बाहेर येऊन मास्तरांना जेवायला उठण्याविषयी तिने त्यांना विनती केली. पण मास्तर एखाद्या नाटाळ घोड्याप्रमाणे जागचे हलले नाहीत. मग बयो रागावली आणि तणतणू लागली. तेवढ्यात तिच्या लक्षात काहीसे आले, आणि मध्येच ती गप्प बसली. ती अशी अचानक गप्प झालेली पाहताच मास्तरांनी मान वर करून तिच्याकडे दृष्टि टाकली ती अपार कारुण्याने त्याच्याकडे पाहत होती. तिच्या दृष्टीत त्याची दृष्टि मिसळली आणि दोघेही समजावयाचे ते समजले. बयोची दृष्टि आपल्यावर रोखली गेलेली आहे याची जाणीव होताच मास्तरांच्या हातापायाची आणि ओटाची अधिकच वेडीवाकडी हालचाल होऊ लागली मग बयो तात्काळ आत गेली. तिने फडताळाचे दार उघडले. मामानी आणून दिलेली पैशाची थैली तिने बाहेर काढली आणि ती जाईच्या हातात देत तिला म्हटले—

“ जा, ल्याना एवढी नेऊन दे. आणि साग, झालें गेलें विसरून जा आणि जेवायला उठा. ”

क्षणार्धात मास्तर स्वयंपाक घरात आले, पानावर बसले, आणि बयोला पाहताच गर्हिवरले आणि मग इतका वेळ मोठ्या कष्टानें आवरून घरलेले अश्रू त्रयोच्या गालावरून ओघळले तिने डोळ्याला पदर लावला.

• • •

त्या दिवसानंतर कोणत्याही कारणाने आपल्या मनाला त्रास करून घ्यायचा नाही असा पाड्ड मास्तरानी स्वतःशीच जो निश्चय केला होता त्याचा कस लागण्यासारखे काही प्रसंग घडले. आता बयो त्याच्याशी भाडणतंटा उकरून काढीत नसे. उलट ती त्याची मायेने जपणूक करीत होती. एखाद्या आजारी मुलाच्या कलाकलाने घ्यावें तसे ती त्याच्या बाबतीत घेत होती, तेव्हा तिच्याशी भाडण होण्याचा प्रश्नच नव्हता कित्येक वेळा तिच्या आवाजात जरा कठोरपणा येत असे हे काहीं खोटे नाही पण ती किंचित् रागावलीच तर केवळ मास्तराच्या प्रकृतीच्या कारणावरून रागावत असे. तम्मणाचार्यांनी लिहून दिलेल्या उपचाराच्या साऱ्या बाबी ती त्यांना अगदी काटेकोरपणानें पाळायला लावीत असे. त्यात चुकारपणा झालेला तिला बिलकूल खपत नसे सकाळचें सूर्यस्नान, दुपारी कृष्णाबाईचे स्नान, योग्य वेळी जेवण, रगीत बाटल्यातून मधून मधून प्यावयाचे पाणी, दिवसातून तीन वेळा औषधी तेलानी हातापायांचे करावयाचे मर्दन, संध्याकाळी सहल, इत्यादि अनेक गोष्टी बयो एखाद्या कटकटी मुकादमाप्रमाणे त्याच्याकडून करून घेऊ लागली. या सगळ्यांना पुरून उरलेलें मास्तर नाटक कपनीचा प्रपच उभारण्याच्या गडबडीत होते.

मास्तराच्या हवाली केलेले पैसे मातीमोल होणार याची बयोला खात्री होती. ते पैसे दामदुपटीने घरी परत आले पाहिजेत, असें छोदूमियाचे भविष्य होते या भविष्याबद्दल मास्तराना काहीं विशेष पोटतिडीक होती असे नव्हे एखाद्या नवख्या लेखकाला आपले लिखाण छापून येण्याच्या आनंदापुढे मोबदला मिळाला नाही, याची मातब्बरी वाटत नाही, तसला उत्साह मास्तराच्या अर्गी सचारला होता त्यामुळेच घरातून दररोज पाच-पंचवीस रुपयाच्या रकमेने बाहेर चाललेली ही लक्ष्मी पुन्हा कधी घरी परतणार नाही अशी बयोची खात्री झाली होती पण बयोलाहि पैशाचा विशेष लोभ होता असेहि नव्हे. आपल्या छोट्या ससारात खायला दोन घास आणि ल्यायला दोन कपडे भरपूर असावेत, अशी स्त्रीसुलभ नैसर्गिक इच्छा तिला होती. मास्तराचा हटवाद पाहिल्यावर तिने त्यांना सर्व प्रकारे सागून पाहिले आणि मग पैसे त्यांच्या हवाली करताना त्यांना अशी अट घातली की, मास्तरांनी स्वतः नाटकात काम करण्याच्या फंदात पडता कामा नये. कोणत्याहि कारणाने रात्रीचें जाग्रण त्यांनी आपल्या अगावर ओढवता कामा नये मास्तरांनी या अटी मान्य केल्या, आणि खरोखरीच ते त्याप्रमाणे वागू लागले.

मग मास्तराचे अनेक वेत कुभागाच्या चाकावरच्या मातीप्रमाणे आकार धरू लागले रोज सकाळी आणि सध्याकाळी छोदूमियाच्या गिरणीत त्याची बैठक होऊ लागली मनसुबे रचले जाऊ लागले त्यांच्या भोवती हौशी आणि धंदेवाईक नटाचा घोळ जमू लागला निरनिराळ्या नाटकाची नावे पुढे येऊ लागली पण ती खर्चाच्या दृष्टीने परवडण्यासारखी नमच्याने बाजूला सारावी लागली. अन्वेर 'सगयकह्लोळ' सारखे एक साधे, सामाजिक नाटक निश्चित करावे लागले मास्तराच्या मनात झुझारराव नाटक रगभूमीवर आणावयाचे होते, पण त्याला लागणारे देखावे, कपडालत्ता आणि एकदरीत त्यासाठी आवश्यक असलेली रगभूमीची सजावट मास्तराच्या कपनीला झेंपण्यासारखी नव्हती कारण हा प्रपंच फक्त मास्तराच्या पैशावर चालत होता. बाकी छोदूमिया आणि इतर उपरे नट, सल्लागार मडळ स्थापल्याप्रमाणे मास्तराना वेळी अवेळी 'गोष्टी सागेन

युक्तिच्या चार' ही भूमिका इमानेइतवारें पार पाडीत होते

नाटकासाठीं स्त्रीपात्राची निवड हा मास्तराच्या पुढें एक अडचणीचा प्रश्न निर्माण झाला होता. लोकाना स्त्रीपात्राचीं कामें पुरुषांनी केलेलीं आता रुचण्यासारखी नव्हतीं. शिवाय पूर्वीप्रमाणे कोवळ्या चेहऱ्याची तरणी पोरें मिळणेहि कठीण होते. चारदोन लब्धप्रतिष्ठित 'कुलीन स्त्रियांनीं रंग-भूमीवर पदार्पण केले पाहिजे' असें ठासून सागत असले, तरी या दिशेने कोणीहि गर्ती बाई नाटकात काम करण्यासाठीं पुढे येईल, याची निदान या गावात तरी शक्यता नव्हती. ज्या स्त्रिया नाटकात काम करण्यासाठीं म्हणून पुढे येत त्या नाटकात काम करण्यालायक नसत. त्यापैकी कोणी पतित होत्या, कुणाचे चारित्र्य कलकित झाले होतें, तर कुणाला परित्यक्तेचें जिणे कटावें लागत होतें. थोडक्यात म्हणजे या अशा स्त्रियांचीं नाटकात काम करण्यानें विशेष अब्रू जाण्यासारखी नव्हती म्हणून त्या येत होत्या. नाटकात काम करण्यासाठीं माणसाजवळ काहीं लायकी लागते याची त्यांना जाणीवच नव्हती असली काहीं पात्रे छोदूमिया रोज मास्तराच्या पुढे आणून उर्भी करीत असे, आणि वधूपरिक्षेच्या थाटात तपासणी करून मास्तर नापसतीचा शिक्षा मारीत असत अखेर नाटकातील दुय्यम स्त्रीभूमिकासाठीं काहीं स्त्रिया कशावशा मिळाल्या. पण नायिकेच्या कामाला योग्य अशी एकहि स्त्री पुढे येईना. अशा रीतीने नमनाखालींच घडाभर तेल खर्च होऊ लागलेले पाहून छोदूमिया कटाळला आणि एक दिवस मास्तराना म्हणाला—

“मास्तर, या गावातली एकहि बाई काही तुम्हाला पसत होईल असे वाटत नाहीं मला मुबईहून बळ्या पगारदार नटी आणल्या तरच तुमच नाटक उभारण्याचीं लक्षण दिसतात मला ”

“तसं नव्हे रे छोदू ” मास्तर म्हणाले—“या नटाची निवड करताना आपण किती चोखदळपणा दाखविला आहे ! आपण निवडलेल्या नाटकातील रेवतीसारखी महत्त्वाची स्त्रीभूमिका करणारी स्त्री तरी निदान ठाकठीक असायला नको का ? ”

छोदूमिया त्यावर विडीचा झुरका घेत बराच वेळ विचारमग्न झाला

आणि मग मास्तराच्या पाठावर थाप मारून म्हणाला—

“मास्तर, एक झकास आयडिया सागूं? पण प्रत्यक्ष जमणं जरा कठीण आहे बुवा! पण जमली तर अशी बहार होईल म्हणतां—”

“पण काय आहे तें तर ऐकू दे.” पाडू मास्तरानी उत्सुकतेने विचारलें.

छोटूनें विश्लेली विडी पुन्हा शिलगावली आणि एक दम मारून म्हटलें—

“आपल्या कमिटीच्या तलावाजवळ ती हिरवी बगली पाहिली आहे ना तुम्ही?”

मास्तरानी बावचळलेल्या मुद्रेनें मान डोलविली. पण खरें म्हणजे त्यानीं पाहिली नव्हती. हीच नव्हे तर गावातल्या कोठल्याहि इमारतीबद्दल त्याचे असेंच झाला होतें. ते आपल्या घराच्या गल्लीतून कैक वेळा आले गेले असतील. पण या गल्लीचे वर्णन काही त्यांना सागता आले नसतें. छोटूनें मास्तराची मनःस्थिति हेरली असावी. तो म्हणाला—

“तुळशी राहते पहा त्या बंगलीत? मुंबईच्या बिहारीलाल शेटजीनीं ठेवलेली बाई? आलं का लक्षात तुमच्या आता तरी?”

मास्तरानीं पुन्हा मान डोलविली. पण खरे म्हणजे त्या बाईचें चार-दोन टवाळखोराच्या बोलण्यात नाव ऐकण्यापलिकडे त्यानीं काहीं फारसें ऐकले नव्हतें छोटू म्हणाला—

“बाई अशी फर्मास आहे म्हणता...तिचं नाव ऐकताच ढीगभर गळा जमा होईल नाटकाच्या वेळी.”

“गळ्याचं राहू दे. पण नाटकात काम करण्यासारखे काही गुण आहेत का तिच्यामध्ये.”

“ते तुमच तुम्ही ठरवा बुवा. असें करा ना, संध्याकाळी तुळशी या गिरणीवरून कालिकेच्या दर्शनाला जात असते. आज संध्याकाळीं तुम्ही इथं येऊन बसा. प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यानीं पहा तिला आणि ठरवा काय ठरवायच तें.”

मास्तर त्या दिवशी संध्याकाळी छोटूमियाच्या गिरणीच्या दरवाजाशीं

रलून उभे राहिले होते. त्याची नजर रस्त्यावर होती. पण त्याचे मन झुंजाररावाच्या भोंवती भ्रमत होतें. इतक्यांत मध्येच केव्हा तरी छोट्टूमियानें त्यांना एकदम ढोंसलें आणि म्हटलें—

“ तुळशीबाई ! ”

त्याबरोबर मास्तर दचकले आणि समोर पाहूं लागले.

रस्त्यातून संथ पावलानी तुळशी चालली होती. मास्तराच्या अंगावरून ती पुढें गेली तिच्याबरोबर तिची नोकराणी सोबत करीत होती. मास्तरांनी तिला पाहिले त्यावेळी नोकराणीच्या बोलण्यावर ती प्रसन्नपणें हंसत होती. त्यामुळें त्या प्रसन्न हास्यानें तिचें शतिल लावण्य क्षणभर उजळल्यासारखें झाले. ती समोरून निघून गेली तरी कितीतरी वेळ मास्तर तिच्या पाठ-मोठ्या आकृतीकडे मंत्रमुग्ध होऊन पाहत होते. तिची रेखीव अंगलट, तेजस्वी गौरकाती, टपोरे भावुक डोळे याचा पाहणाऱ्याच्या मनावर ठसा उमटावा असेंच तिचें लावण्य होतें. तिच्या मुखावरील कोमल भाव पाहून या स्त्रीचे मन देखील असेंच कोमल असलें पाहिजे अशी बघणाऱ्याला खात्री पटावी ! तुळशीनें अगदी साधी वेषभूषा केली होती. त्यात नटवेपणा किंवा छटेलपणा याचा अंशहि नव्हता. पानपट्टीच्या दुकानासमोर दोन चागल्या पोशाखातले इसम पानासाठी तिष्ठत उभे होते त्यापैकी एक दुसऱ्याला सागत होता.

“...नायकीणीच्या कुळात जन्माला आली म्हणूनच हिला नायकीण म्हणायची. आज पाच वर्षे बाई एकटी राहते आहे इथ यजमान सणा-सुदीला कधी तरी उगवतो आणि जातो, पण बाईच्या बगल्यावर एकहि छटेल माणसाच पाऊल कधी वळलेल आढळल नाही ”

“ आणि गाणे तरी काय गाते म्हणता ! केव्हाहि बगल्यावरून जा. तबोऱ्याच्या तारांचा झंकार कानीं पडला नाही असें व्हायच नाही. ”

मास्तरांनी वळून त्याच्याकडे पाहिले, तेवढ्यात पानाचा तोबरा भरीत ते इसम तेथून चालते झाले. मास्तराची मुद्रा विचारमग्न झाली. त्याच्या डोळ्यात कसली तरी स्वप्ने तरळूं लागली.

छोट्टून मास्तराना पुन्हा एकदा ढोंसलें. आणि म्हटलें—“ कसला

विचार करतायू मास्तर ? ”

मास्तर खिन्नपणें हसले आणि म्हणाले—“ निसर्गाची किमया पाहतों आहे मी. या लावण्यामयीला तुळशी हे नाव किती शोभून दिसतयू नाहीं का ? ”

“ नावागी आपल्याला करायचें आहे काय ? पांखरू मोठ गिरेबाज आहे की नाहीं ते सागा. ”

त्याबरोबर मास्तर एकदम भडकले. संतापाने त्याचे ओठ थरथर कापू लागले. अगा सौंदर्याचा अमंगल अपमान करणाऱ्या छोट्टीची निर्भर्त्सना करण्यासाठी त्वेष अगागातून उसळूं लागला. पण इतक्यात मास्तराना आठवले की आपल्याला रागावून चालणार नाही मग त्यानी क्षणभर डोळे मिटले आणि झुझारवाच्या कमळजाचें रूप डोळ्यासमोर आणलें. ती कमळजा हुबेहुब तुळशीसारखी होती ! आणि या तुळशीच्या चेहऱ्यावरचा निष्पापपणा, निरागसपणा, आणि त्या चेहऱ्यावरचे तेज कसे जाईसारखें होते ! मास्तराना जाईची आठवण झाली आणि मंद वाऱ्याच्या झुळुकेने दिवा मालवावा तसा त्याचा राग विझून गेला मग ते छोट्टला इतकेंच म्हणाले—

“ छोट्ट, असल बोलण मला बिलकूल खपणार नाहीं. अशा माणसाची प्रतिष्ठा आपण नाही राखली तर दुसरा कोण राखणार ? ”

मास्तराच्या बोलण्यावर छोट्ट चपापला आणि मग दुसराच काही एक विषय काढून त्याच्यार्गी बोलू लागला मग दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मास्तरानी स्वतःच तुळशीला भेटायला जाण्याचे त्याच्या बोलण्यामधून ठरले. मास्तर घरी जायला निघण्यापूर्वी छोट्टने हलकेंच नाटकाच्या प्रारंभिक कच्च्या खर्चासाठीं म्हणून मास्तराच्याकडे शंभर रुपयाची मागणी केली. मास्तरानी विशेष आढेवेढे न घेता बरोबर आणले होते तेवढे पैसे त्याला दिले आणि उरलेले पाठवून देण्याचे कबूल केलें मास्तराची पाठ वळताच छोट्टमिया आपल्या दोस्ताना घेऊन मजा मारण्यासाठीं कोठेसा चालता झाला !

मास्तर घरी आले तेव्हा बयो त्याच्या उगीरा येण्याबद्दल रागावली होती ती म्हणाली—

“ पोरगी वाट पाहून पाहून गेली तुमची ”

“ गेली ? कुठ गेली ? ”

“ अहो, नाटक नाही का तिचं आज ! ”

“ खरच विसरलों मी ” अपराधी आवाजात मास्तर म्हणाले—“कुठ, दोन नवरच्या शालेत आहे ना नाटक ? आत्ता जाऊन घेतो मी ”

“ निघालात कुठ ? काही जेवणखाण ? बायकोला बरोबर न्यायची काही शुद्ध बुद्ध ? तुमच्या सारग्वीच माझीहि ती मुलगी आहे म्हटल ! ”

मास्तर त्यावर मनःपूर्वक हसले मग त्या दोघाचे जेवण झाले मास्तराचें जेवणाकडे लक्षच नव्हते गडबडीने केव्हा एकदा नाटकाच्या जागी जाऊन पोहोचतो असे त्यांना झाले होते परगार्वी जायला निघालेल्या लहान मुलाचे उतावळेपणापार्थी जेवणाखाण्यात लक्ष नसावे तसे मास्तर उतावळे आणि अधीरे झाले होते शेवटचा भात त्यानीं अक्षरशः ओरपला होता पण आचवण्यासाठी पानावरून ते उठत असताना बयोने त्यांना त्याच्या नाटकाबद्दल काहीतरी विचारल ते सागत असताना मास्तर स्थलकालाचें

भान विसरले, आणि बराच वेळ बयोचें जेवण होईपर्यंत ते खरकट्या हातानें तिच्याशी बोलत तिष्ठत उभे राहिले जेवण आटोपल्यावर बयोनें गडबडीने झाकापाक केली, आणि मास्तराच्या पाठोपाठ घराला कुलूप लावून ती बाहेर पडली.

मास्तर पुढें चालले होते आणि बायकोला साजेलसे अतर ठेवून बयो पाठीमागून चालत होती. चालत होती म्हणण्यापेक्षा तीं दोघे पळत सुटलीं होती, असें म्हणणे अधिक योग्य होईल. दोन नबरच्या शाळेपाशी पोहोचताच मास्तराना न विचारता बयो बायकाच्या गर्दीत घुसली आणि भाडणतंटा आणि धक्काबुक्की करीत थेट पडद्यापाशी जाऊन बसली. आजूबाजूच्या बाया तिच्यावर बऱ्याच तणाणल्या. पण बयोनें तें मनावर न घेता आपली मुलगी या नाटकात काम करणार आहे, भक्त ध्रवाच्या कामात ती देवासारखी कशी दिसते, ती भाषणें घडाघडा कशी म्हणून दाखविते इत्यादि गोष्टी रसभरितपणें आजूबाजूच्या साळकायामाळकायाना सांगितल्या. ती आणखी काहींतरी सागणार होती. पण तेवढ्यात नाटकाची तिसरी घटा झाली. पडदा वर जाऊं लागला आणि त्या सभागृहात प्रेक्षकांच्या चिक्कार गर्दीत शात राहण्यासाठीं आरडाओरडा सुरू झाला.

बयो ज्या जहाबाजपणें दगामस्ती करीत बायकाच्या गर्दीतून वाट काढीत आत शिरली, त्याचें मास्तराना भारी कौतुक वाटलें. कारण नाटकाला एक शब्दहि पाहायचा अगर ऐकायचा चुकता कामा नये हा आपला कटाक्ष ती जाताना सारखा बोलून दाखवीत होती तिच्या मनातले नाटकाचे हे जबरदस्त आकर्षण पाहून मास्तराना मौज वाटली होती. मात्र असें करताना हीच बयो मास्तराना त्याच्या नाटकाच्या वेडाबद्दल येता जाता टोकरून बोलण्यास कमी करीत नव्हती. मास्तर संथ पावलांनी त्या पत्र्याच्या मांडवाच्या मार्गे जाऊन सर्व प्रेक्षकांच्या पाठीमागच्या बाजूने आपल्याला कुठे प्रवेश मिळतो आहे कीं काय तें पाहूं लागले. पण माणसाची ठेचाठेच इतकी झाली होती, कीं आत अडकून पडलेल्या शाळेच्या मुख्याध्यापकाना मघापासून बाहेर कसे यावें हा प्रश्न पडला होता. मग मास्तराना आत कोण जाऊ देणार? तेवढ्यांत नाटक सुरू झालें. मास्तर प्रेक्षकांच्या मार्गेच कोठेसे

गर्दीत उभे राहून टाचा उंचावून पाहू लागले. राजकुमाराच्या नेत्रदीपक वेषभूषेत जाईने रंगभूमीवर प्रवेश केला. मोठ्या डौलात हावभाव करून ती संवाद बोलू लागली त्या सवादातील आशय किती सहजतेने तिच्या मुखावर झरझर उमटत होता ! अभिनयाच्या कारी काही अवघड जागा तिने सर्कशीतल्या एखाद्या कसलेल्या खेळाडूप्रमाणे अगदी सहजतेने घेतल्या. मास्तर तसेच तिष्ठत कोंबळ्यासारखी मान उचावून, मध्येच कुणाचे डोकें आल्यास शेजारच्या इसमाच्या खाद्यावर बेदिकृत हात ठेवून, किंचित् उडी मारून नाटक पाहण्यात एकरूप झाले होते. तोंच कुणीतरी त्याच्या पायावर आपला बुटाचा पाय बेदिकृतपणे ठेवला मास्तर कळवळले. त्याच्या अस्फुट ओरडण्याबरोबर त्याच्या शेजारच्या सूटबूट घातलेल्या लहट्ट इममाने आपला पाय उचलून घेतला इतकेच, पण पाय चोळण्यासाठी माप्तर किंचित् मागे सरले आहेत असे पाहून तो इसम पुढे घुमला आणि पलिकडच्या इसमाच्या खाद्यावर हात ठेवून मान उचावून नाटक पाहू लागला. एरवी या विचित्र प्रकाराला सुबुद्ध माणसानी ज्ञान्याय असे नाच दिले असते वान्या-साठी उभ्या असलेल्या रागेत अगर आगगाडीतल्या डब्यात जर असा प्रकार घडता, तर अशी मगती करून पुढे जाणाऱ्या इसमाचा लोकानी चागलाच नशा उतरवठा अमता पण माडवात जमेल्या प्रेक्षकांना नाटकाची अशी काही नशा चढली होती, की प्रत्येक जण त्या धुदीत धक्काबुक्की करीत पुढे जाण्याचा प्रयत्न करीत होता झगझगीत दिव्यानी झगमगलेल्या रंगभूमीच्या जवळ जाण्यासाठी जो तो धडपडत होता दिव्यावर झेप घेणाऱ्या पतगाप्रमाणे या गर्दीतून वाट काढीत पुढे पुढे घुसणाऱ्या प्रेक्षकाची मनःस्थिति झाली होती म्हणून ती धक्काबुक्की कोणी मनावर घेत नव्हता. आपला जन्मसिद्ध हक्क असल्याप्रमाणे मागची माणसे पुढच्या माणसाना कोपरखळ्या देऊन पुढे जात होती. जाता जाता तणतणत होती आणि क्षणाधीत तें विसरून रंगात येऊन एकमेकांच्या पाठीवर थापा मारीत बातचीत करीत होती.

बुटाचा पाय पडल्याने कळवळलेले मास्तर माडवाच्या एका वाशाचा आधार घेऊन दुसऱ्या अकाच्या आरंभी किंचित् वर चढून नाटक पाहू

लागले होते, तोंच त्यांना कुणी हाकारलें. त्याबरोबर मास्तरांनीं टुणकन् उडी मारली. मास्तरांनीं वळून पाहिलें तों बयो त्याचा शोध घेत येत होती. मास्तरांना पाहताच ती म्हणाली—

“ मला मेलीला ध्यानात नाही, पण तुम्हाला तरी ? खुशाल उड्या मारून नाटक पाहत उभे राहिला आहात ! जागरण करायच नाही हें माहित नाही वाटत ? ही किल्ली घ्या आणि घरी जाऊन झोपा आता. ”

मास्तर हसले आणि किल्ली घेत म्हणाले—“ आणि तू ? ”

“ नाटक कस छान चाललय ! तें टाकून तुमच्याबरोबर यायला काय खूळ लागलय काय मला ? ”

मास्तरांनीं जाण्यासाठीं पाठ वळविली तोंच बयो पुन्हा खेकसून म्हणाली.

“ अहो, असे चाललात कुठ ? आत जाऊन जरा पोरीचं कौतुक कराळ कीं नाही ? त्या पडद्यामागच्या बाजूच्या खोलींत पोराचे आईबाप सारखे येऊन जाताहेत. दहा वेळा मघापासून पोरीनं तुमची आठवण काढली ”

“ तूं रंगपटापर्यंत थडकून आलेली दिसते आहेस ! ”

“ मग ? मला कोण अडवणार आहे ? चला माझ्याबरोबर ! मी नेतें तुम्हाला ”

—आणि खरोखरीच बयोने गर्दीतून वाट काढीत मास्तरांना सुखरूप रंगपटापर्यंत नेलें. आपलें काम आटोपून जाईं नुकतीच परत रंगपटात येत होती. तिचें कौतुक करण्यासाठी काही प्रतिष्ठित माणसें तेथें उभी होती. रंगपटाच्या दारातून मास्तरांनी जाईला पाहिली, आणि पाहता पाहता ते जळणाऱ्या मेणबत्तीच्या वरून ओघळणारें मेण मध्येच थिजावें तसे थिजल्यासारखे झाले. त्यांना पाहताच जाईं धावत धावत त्याच्याकडे आली. जुई ? छे ! पचवीस वर्षांचा अमर्याद भूतकाळ ओलाडून बालनट पाडू त्याच्याकडे धावत येत होता. तसेंच गोजिरे रूप, तीच वेशभूषा, तेंच मुद्रेवरील तेज आणि तेच रंगपटातील वातावरण ! जाईनें मास्तरांच्या कमरेला विळखा घालताच मास्तर भानावर आले त्यांनी तिला उचलून घेतलें. आणि मग बरेचसे कौतुक करून घेऊन जाई पुन्हा रंगभूमीकडे जायला निघाली तोंच सहजगत्या मास्तरांचें लक्ष तिच्या रंगभूषेकडे गेलें. त्याच्यातला रंग-

भूषाकार जागृत झाला. त्यानीं जाईला परत हाक मारली आणि तिला प्रकाशात उभे करून ते चोखदळ दृष्टीने तिच्याकडे पाहू लागले तिच्या रंगभूषेतील ढोबळ चुका त्याच्या लक्षात आल्या, पण त्याचा विशेष गाजा-वाजा न करता त्यानीं तिला आरशाजवळ' नेले जवळच तयार केलेले रंग तसेच उघडे पडले होते मग त्यानी रंगाचे कुचले उचलले आणि बघता बघता तिचे रूप बदलून टाकले. पाहणाऱ्या चार दोन प्रतिष्ठित गृहस्थानीं देखील मग असे उद्गार काढले की ही अधिक तेजस्वी आणि मोहक दिसू लागली आहे तेवढ्यात रंगभूमीवरून तिला कोणीसं हाकारलें आणि मग जाई निघून गेली बयोहि परत बायकाच्या गर्दीतून वाट काढीत कोठे नाहींशी झाली. मास्तर जड पावलानी शाळेच्या आवाराच्या बाहेर पडले दूरवरून त्यानी मागे वळून पाहिले शाळेच्या आवारातील तो माडव, हजारो प्रेक्षकाचें तिष्ठत उभे राहण्याचें ते वेड आणि त्याना वेड लावणारी ती रगदेवता त्याना तेथूनहि दिसू शकत होती. जाईची मूर्ति त्याच्या नजरेसमोरून हालेना. त्याच्या जीवाची तगमग होऊं लागली. इतक्यात त्याना आठवले कीं आपल्या डोक्याला असा त्रास करून घेऊन चालणार नाही.

समोर येऊन दाखल झाले. बगत्याच्या फाटकातून त्यानी भीतभीत आत प्रवेश केला. दारातच पागिजातकाचे झाड होते सारवलेल्या जमिनीवर लालग्या देठाच्या शुभ्र फुलाचा सडा पडला होता बगलीतून तबोऱ्याचा झंकार आणि मधुर आवाजात आळविलेले जीवनपुरीचे स्वर त्याच्या कार्नी आले, आणि क्षणभर मास्तर तिथेच थवकून उभे राहिले. तेवढ्यात दारातून नोकराणी बाहेर आली मास्तराना पाहताच तिला विलक्षण विस्मय वाटला. मास्तरानी बाईची भेट घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केली मग नोकराणी आत गेली आणि तिने बाईना वर्दी दिली. मग ती पुन्हा बाहेर आली मास्तराना आपल्याबरोबर चलण्यासाठी तिने खुणावले. बुजऱ्या मनाने मास्तर तिच्या मागोमाग वर दिवाणखान्यात गेले. मास्तराना पाहताच तुळशीने प्रसन्नपणे हंसून किंचित लवून त्याना अभिवादन केले, आणि आणि समोरच्या एका कोचावर बसण्यास विनविले. तुळशी स्वतःच तबोरा घेऊन गायनासाठी बसली होती. तिच्यासमोर तिला तालीम देणारे जराजीर्ण खासाहेब बसले होते. खासाहेबाच्या आवाजीत कंप होता. ते रिकून गात होते. जणू स्वराशी त्याची झटापट चालली होती. रागाचें रहस्य विशद

करून सागता सागता खासाहेब रगत आले होते आणि काहीं एक स्वरा-
लाप सहज धेण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. पण नेमक्या याच वेळीं वृद्धत्वाने
थकलेला त्याचा आवाज एखाद्या नादुरुस्त झालेल्या यंत्राप्रमाणें अडून
बसला. घशातून हवे ते स्वर उमटेनात, आणि उमटलेले स्वर हे गोते खात
खालीं येणाऱ्या पतंगाप्रमाणें बदसरपणें पडू लागले. खासाहेबाना हवे असलेले
स्वर त्याचे हात दर्शवू लागले, आणि डोळ्यातून ओसडू लागले. पण घसा
सरळ साऱ्या पड्जाची देखील साथ करीना. खाकरून खोकरून, घशाला
ताण देऊन, छातीत उसना दम घेऊन, खासाहेबानी एखाद्या पहिलवाना-
प्रमाणें झटापट चालविली पण थकलेल्या आवाजातून काहींच निष्पन्न
होईना. खासाहेब चिडले, सतापले, हट्टाला पेटले आणि अखेर अगतिक
झाले. त्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या. मग तुळशीने तबोरा
खाली ठेवला आणि माथेनें ती त्यांना म्हणाली—

“खासाहेब, नका आता कष्ट घेऊ. जन्मभर या आवाजान तुम्हाला
साथ दिली. वृद्धपर्णी नका आता त्याचे हाल करू.”

खासाहेबानी डोळे टिपले आणि म्हटले—

“खुदाकी मर्जी ! आज आवाजी लागत नाहीं. शरीरातल्या गात्रानींच
बंड पुकारलें. अफसोस” —

खासाहेबाची तगमग मास्तराना बघवेना. पण असली दुःखे उघड्या
डोळ्यानीं पहावीत, आणि तीं आपल्याला निवारता येऊ नयेत, म्हणून मना-
तल्या मनात असहाय व्हावें हा माणसाला शापच मिळाला आहे, असें
मास्तराना वाटलें. बसत्या जागींच मास्तराचीं बोटें वेडींवाकडीं होऊं लागलीं.
पाय थरथरू लागले आणि मग मास्तर भानावर आले. मन शात करण्या-
साठीं ते खिडकींतून दुसरीकडे पाहू लागले. तुळशीनें खासाहेबाना निरोप
दिला आणि मग मास्तराच्याकडे वळून ती हसून म्हणाली—

“बोला, काय काम आहे तुमच ?”

मग मास्तरानी आपला येण्याचा उद्देश सविस्तर कथन केला. तुळशी
शातपणें त्याचें बोलणें ऐकून घेत होती. मधून मधून काहीं शका विचारीत
होती. मग तिनें नाटकाची चौकशी केली. कोण कोण माणसें काम करणार

आहेत याची माहिती घेतली. अशी माहिती घेताना तिने स्वतःच्या नाटकाच्या आवडीबद्दल खूपखूपसे सांगितले. आपले पूर्वीचे काही अनुभवहि सांगितले. नाटकाच्या व्यवहारात पूर्वी लोकांनी आपल्याला कसे फसविले त्याचाहि तिने उल्लेख केला. पण हा उल्लेख करित असताना मास्तराची मुद्रा किंचित् गोरीमोरी झाली आहे, असे पाहताच तिने आपल्या विधानाला पुस्ती जोडून असे म्हटले, की पैसे बुडविणारी पूर्वीचीं माणसे निराळी होती. मास्तराच्या बद्दल संशय घेण्याचे तिला काहीच कारण नव्हते मग ती म्हणाली की, पैशासाठी आपण काम करावे अशी आता तिची परिस्थितीहि ढरली नव्हती. ती ज्या यजमानाजवळ नादत होती तो बडा भीमान् गिरणीमालक होता. अशा रीतीने तुळशी एकटीच कितीतरी बेळ बोलत राहिली होती. राजघराण्याच्या प्रतिष्ठेसाठी सक्तीच्या एकात-घासात ठेवलेल्या राजकन्येला जिव्हाळ्याचे माणूस भेटल्यानंतर ती जशी प्रस्तुत-अप्रस्तुत गोष्टी बडबडत सुटते, तशी तुळशी बडबडत सुटली होती. ती म्हणाली की नाटकात काम करण्यासाठी रुकार देण्यापूर्वी तिला आपल्या यजमानाची संमति घेतली पाहिजे. त्यात अडचणीचा भाग एवढाच होता की तो तुळशीकडे वर्षातून कधी तरी येऊन जाई. असे नेहमी नेहमी येणे व्यवसायाच्या व्यापामुळे त्याला जमण्यासारखे नव्हते शिवाय—आणि हे सागताना तुळशीची मनःस्थिति मोठी भावावल्यासारखी झाली. जे सागू नये तेहि ती बोलून गेली. तिच्या यजमानाने मुबईतहि काही बायका ठेवल्या होत्या. हे सागताना एक अनामिक दुःख अगदी साध्या शब्दात भळाभळा वाहिल्यासारखे मास्तरांना वाटले. पण तेवढ्यात तुळशीने स्वतःला सावरले तिने आपल्या यजमानाच्या मायाळूपणाच्या अनेक गोष्टी सांगितल्या. आणि आधी यजमानाची संमति विचारण्याची अगदी जरूरीच आहे असेहि नाही, असे ती बोलून गेली. नुसते पत्राने कळविले तरी चालण्यासारखे होते. तुळशी तेच करणार होती. तिचे हे सारे बोलणे मास्तर शातपर्णे ऐकत होते. तिच्या बोलण्यातला निष्पापपणा, मनाचा सरळपणा, बरेचसे सांगण्याची धाई गडबड आणि त्यामुळे आशय लपविण्यासाठी उडालेली ताराबळ, इत्यादि अनेक गोष्टी मास्तरांनी मार्मिकपणे पाहिल्या, आणि

त्याच्या मनात आलें की ही बाई 'हुंजारराव' नाटकात कमळजाचें काम खरोखरीच अप्रतिम करील.

मग मास्तर तिचा निरोप घेऊन उठू लागले. तेवढ्यात तिने त्याना हलकेच एक अवघड प्रश्न केला. तिने विचारले की हल्लींच्या दिवसात नाटक-व्यवसायासारख्या बुडीत धद्यात स्वतःचे भाडवळ गुतवणारा असा मूर्ख माणूस मास्तराना भेटला तरी कोण ? मास्तर त्यावर खिन्नपणें हंसले आणि म्हणाले—

“ तुम्हाला पहायचा आहे का तो माणूस ? काहीं फार लाव जायला नको. तुमच्यासमोरच तो उभा आहे ! ”

या उद्गारानें तुळशी दचकली, भांबावली, आणि बोलण्याला दुरुस्ति सुचविता सुचविता तिची ताराबळ उडाली. मग मास्तर म्हणाले की पैसा मिळेल या अपेक्षेने त्यानी हा व्यवसाय आरंभिला नव्हता. कारण पैशाचें आणि त्याचें जन्मजात शत्रुत्व होतें. दारिद्र्यात दिवस उगाळण्याची त्याना आता सवय झाली होती. त्यामुळें त्याना आता श्रीमती मानवण्यासारखी नव्हती. आपल्याला अचानक मिळालेल्या पैशाची हकीकत मास्तरानी सांगितली. फारा दिवसाचें एक सुखस्वान साकार करण्याची शक्यता निर्माण झाल्याने आपण आपले सर्वस्व कसे वेचीत आहोत तेंहि त्यानी तिला सांगितले. मग मास्तरानी तिचा निरोप घेतला. आणि ते जाऊ लागले. तुळशी दारापर्यंत त्याना पोंचविण्यास आली. अंगणात वाऱ्याच्या झुळकीने खाली पडलेली पारिजातकाची चार फुले तिने उचलली आणि मास्तराच्या पुढें करीत बुजरेपणानें म्हटलें—

“ माझ्याकडून ही एवढी भेट घ्याल का ? ” या साध्या प्रश्नात पायदळी तुडविलेली प्रतिष्ठा अगदी सहज उतू गेल्यासारखी दिसली.

मास्तरानी तीं फुले घेतलीं, नाकाजवळ नेलीं. आणि क्षणभर प्रसन्नपणें त्यानी तीं हुगली, आणि मग जाईला तीं फार आवडतील याची त्याना आठवण झाली. त्यानी तीं फुलें नीट थरथरत्या हातानी रुमालात बाधून घेतली, आणि फाटकातून बाहेर पडून रस्त्यातून ते तरातरा चालू लागले. कधी प्रसंग पडलाच तर कमळजाचें काम तुळशीला देताना तिच्याकडून ही

भूमिका कशी सरस वठवून घेता येईल याचे विचार त्याच्या मनात घोळू लागले.

आणि मग नेहमीच्या ब्रेहोषीत मास्तर रस्त्यातून लगबगीने जाऊ लागले. घरी जाऊन त्यांना अजून बरीच आन्हिके उरकावयाची होती अजून सूर्य-स्नानासाठी त्यांना उन्हाला पाठ देऊन बसायचे होते त्यानंतर औषधी तेलानी हातापायांचे मर्दन करावयाचे होते मग नदीवर स्नान करायचे होते. आणि अशा कितती तरी गोष्टी पार पाडायच्या होत्या. ह्या सर्व रोजच्या आन्हिकामध्ये मास्तराचा कितती तरी वेळ गुतून पडे. बयो एकाद्या मुकादमा-प्रमाणे मास्तराच्यावर अशा वेळी देखरेख ठेवीत असे. मल्या पहाटे दिन-चर्येला आरंभ करावा तेव्हा कुठे बाराची तोफ होण्यापूर्वी मास्तराना जेवण शक्य होत असे. पण आज मास्तर तुळशीच्या घरी गेल्यामुळे त्याचे सकाळचे बेत विस्कटल्यासारखे झाले. घरी गेल्यानंतर बयो त्याच्यावर तणतणल्या-खेरीज राहिली नसती. पण मास्तराच्या मनात ह्याचे विचार पुसटपणे देखील उमटत नव्हते. बयोनं आठवण करून देईपर्यंत आपल्या हातून काही चुकले आहे, विसरले आहे याची त्यांना जाणीव देखील झाली नसती. मास्तर आपल्या शाळेवरून जाऊ लागले शाळा सुटण्याची वेळ झाली होती. आणखी थोडा वेळ ते थांबले असते तर शाळेतून शेवटच्या घटेबरोबर बाल-गोपाळाची गर्दी धावत धावत बाहेर पडताना त्यांना दिसली असती घरी जाताना मुलांच्या उत्साहाला जे भरते येई ते शाळेच्या कमानेत उभे राहून आवडीने पाहण्याचा मास्तराचा पूर्वीचा रिवाज होता पण ते आता सारं संपलं होतं. शाळेचा आणि त्याचा सबंध कायमचा तुटला होता. त्याच्या बडतर्फीनंतर कुणा एका नव्या माणसाची त्याच्या जागी नेमणूक झाली होती. नवे मास्तर आपल्या जागी रुजू झाल्याचेहि त्यांना कळलं होतं. नोकरी गेल्याचे मास्तराना फारसे दुःख कधीच वाटले नव्हते पण त्याच्या आवडत्या वर्गातील मुलं त्यांना आता दुरावली होती. कधी कधी हीं मुले रस्त्या-वरून जाता येताना मास्तराना भेटत आणि मग मास्तरहि आपलं सारं कामधाम विसरून त्यांच्याशी खूप काहीसं बोलत रहात. शाळेत असताना या अशाच खूपसे काही बोलण्यामुळे चित्रकलेचा तास हा बाजूलाच राही.

आणि मग मास्तर मुलाना कसल्या कसल्या गोष्टी मोठ्या रसाळपणे सागत असत. अशा वेळीं मुलांच्या मुद्रेवर ओसडून वाहणारे भाव पाहून मास्तर कैक वेळा तृप्त झाले होते. ती तृप्ती मास्तराना आता दुरावली होती, आणि नाटकाच्या खटपटीत मास्तर गुतून राहिले नसते, तर त्यांना ती चांगलीच जाणवली असती यात शका नाही.

शाळेच्या इमारतीवरून जाताना मास्तराना या सान्या गोष्टींची आठवण झाली आणि मग ते मनात खिन्न होऊं लागले. इतक्यात त्याची नजर शाळेच्या प्रवेशद्वारापार्शी उभ्या असलेल्या दोन बालकांच्याकडे गेली. तीं दोन मुलें मुळमुळ रडत असल्याचा त्यांना भास झाला. त्याबरोबर मास्तर घाईने तिकडे गेले. आणि त्या मुलाना कुरवाळत म्हणाले—

“ रडायला काय झाल रे ? आणि इथे कां उभे तुम्ही ? ऊन लागत नाही का तुम्हाला ? ”

मास्तराना पाहताच आईच्या कुशीत शिरावें तशी तीं दोन मुलें मास्तराना विलगलीं, आणि उमसून रडूं लागलीं. काय झालें तें त्यांना नीट सागतां देखील येईना. त्यांच्या रडतखडत अडखळत बोलण्यावरून मास्तराना इतकेंच समजलें कीं त्यांच्या जागी आलेल्या नव्या मास्तराच्या तासाला पोरानी गोष्ट सागण्याचा हट्ट धरला आणि नव्या मास्तरानीं त्याबद्दल त्यांना काही शिक्षा केली. मास्तराचें लक्ष सहजगत्या समोरच्या आपल्या वर्गाकडे गेले. नवे मास्तर कोणावर तरी तारस्वरात आरडत ओरडत होते, अद्वातद्वा शिवीगाळ करत होते पोरानीं त्यावर हुल्लडबाजी करताच कोणाच्या तरी अगावर घावून जाऊन सतापाच्या भरात ते छडीनें त्यास फोडून काढूं लागले होते पाडू मास्तरानीं तें दृश्य पाहिलें मात्र — आणि क्षणाधीत त्याचें भान हरपलें. ते तसेंच पायन्या चढून आपल्या वर्गात शिरले. विजेच्या चापल्याने नव्या मास्तराच्या हातातील छडी त्यांनीं हिसकावून घेतली आणि ते कडाडले—

“ लहान पोराना तुम्ही काय म्हणून मारता ? कोण माणूस आहात कीं हेवान ? ”

त्याबरोबर नवे मास्तर चपापून पाहूं लागले. प्रथम त्यांना वाटलें कीं हेडमास्तरानीच ही गर्जना केली असावी, म्हणून अपराधी स्वरात ते घाई-

घाईनें काही खुलासा करणार होते. पण इतक्यात खुद्द हेडमास्तराचीच स्वारी वर्गामध्ये आली. हेडमास्तर पाडू मास्तराच्यावर लेकसले —

“ त्याच्या आधीं तुम्हालाच मी प्रश्न विचारतो की लोचटासारखे तुम्हीं या शाळेंत पाऊल का टाकलें ? गळ्याकडून धक्के मारून घालवायला हवें की मुकाट्यान बाहेरचा रस्ता सुधारणार आहात ? ”

हे उद्गार ऐकून पाडू मास्तराचा सारा आवेश मावळला अपमानाचे जिव्हारीं घाव बसल्यासारखी त्याची मुद्रा झाली. न बोलता शरमिंदेपणानें मास्तरांनीं पाठ फिरविली, आणि ते जाण्यासाठीं वळले. हेडमास्तराना चेव आला होता. अपशब्दाची खैरात करीत मास्तराच्या मानगुटीला हात घालण्यासाठीं ते पुढे झाले. तेवढ्यांत इतका वेळ हा सारा प्रकार चकित मनानें, भयभीत अतःकरणानें आणि अतर्यामी धुमसणाऱ्या संतापानें पाहत राहणारीं वर्गातील मुले सहजगत्या जागेवरून उठलीं. त्यापैकी काहीं पुढें धावलीं, आणि त्यांनीं हेडमास्तराची वाट, परिणामाची पर्वा न करता, रोखून धरली. हेडमास्तर हा प्रकार पाहतांच चागले वरमले आणि दोन पावलें मागें सरले. पाडू मास्तरानी वळून दृष्टिक्षेप टाकतांच त्यांना प्रकार उमजला. आपण क्षणभरहि येथें थांबलों तर पोरच्या हातून अविचार घडेल आणि त्यांना शिक्षा होईल याची जाणीव होऊन ते भाबावले आणि घाईघाईनें पायऱ्या उतरून ते दारातून बाहेर पडले. दारापाशीं मघाचीं तीं दोन मुलें आता भीतीनें थरथर कापत उभीं होतीं त्याच्याकडे लक्ष जाताच मास्तर कळवळले. काय करावें तें त्यांना क्षणभर समजेना. शब्दांच्या अभावी आपल्या दृष्टिक्षेपानेच त्यांनीं त्या मुलांना गोंजारलें मग त्यांनीं आपल्या हातातील रुमाल सोडला आणि पारिजातकाचीं ती टवटवीत फुलें त्याच्या हातावर ठेवली. मग घाईघाईनें मागे न पाहता ते तैथून निघून गेले.

त्यानंतर चार आठ दिवसात नाटककंपनीची प्रारंभिक योजना पार पडून मास्तरांच्या कंपनीच्या नव्या नाटकाचा मुद्दूर्तही झाला. छोटूमियाच्या दिवाण-खान्यांत नाटकाच्या तालमी देखील सुरु झाल्या. नाटक कंपनीचे खटले एखाद्या लग्नाच्या वन्हाडासारखे असते. दोन्ही ठिकाणी रावणारी माणसे थोडी, चरणारी माणसे जास्त. दोन्हीची मदत मुख्य मालकावर. त्याला दुवा द्यायचा आणि स्वतःची चगळ चालवयाची. यामुळे दोन्हीकडे कार्याचा गवगवा करणारी आणि स्वतःच्या सरबराईत थोडा उणेपणा होताच भाडण-तटा करणारी मानापमानाची माणसेच धन्याला फार जाचक होतात. मुद्दूर्ताचा नारळ फुटल्यापासून रोजच्या रोज असल्या कटकटींनी मास्तरांचे डोके शिणू लागले त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट एवढीच होती की त्याच्या कंपनीच्या खजीनदाराचे काम छोटू संभाळीत होता. त्यामुळे मास्तराना नाटक बसविण्याकडे अधिक लक्ष देणे शक्य झाले.

परंतु तालमी घेण्याला आरंभ झाल्यानंतर कांही दिवसांनी मास्तरांच्या लक्षात आले की तम्मणाचार्यांच्या इशारतीप्रमाणे आपला रोग आता बळावला आहे. एरवी ते त्यांच्या ध्यानात आले नसते. पण अभिनय शिकविण्यासाठी म्हणून पुस्तक हातात घेऊन ज्या वेळेला ते नटासमोर उभे राहत त्या

वेळीं शरीरातलीं गात्रें त्यांना ऐनवेळीं दगा देऊं लागली. त्यांच्या तोंडून ओघवते उद्गार सरळपणें बाहेर पडेनात. आणि पडलेच तर त्यातला आशय एखाद्या भस्मसात् झालेल्या घराप्रमाणें करपलेला आणि छिन्नविछिन्न झालेला असे त्यांच्या पायाचें थरथरणें, हाताचे घेडेवाकडे चाळे होणें, त्याचे ओठ फुरफुरणें आणि डोळे लवणे अशावेळीं अगदीं अनावर होऊ लागलें. काम करणारे नट देखील मास्तरांच्या ह्या अवताराला पाहून हंसू लागले. एखाद्या नटाची बोलण्याची पद्धति मास्तरांना रुचली नाही कीं सहजगत्या ते त्याला थांबवून स्वतः ते उद्गार काढून दाखविण्याचा प्रयत्न करीत. एखाद्या नटाचा भावाविष्कार जमला नाही की ते स्वतः आपल्या मुद्रेवर तो उमटून दाखविण्याचा प्रयत्न करीत. पण हें सारे प्रयत्न धणार्धात मातीमोल होत असत बोलण्यासाठी मास्तरांनीं तोंड उघडलें किंवा भावा-विष्कारासाठीं मुद्रेतील स्नायूंची खेचाखेच केली की मनातच्या मनात, एकाद्या यंत्रागारातील चाकावरील पट्टा घसरून खाली पडावा आणि नुसती चाकेंच गरगरत रहावीत तसा नुसता आशय गरगरत राहत असे. प्रसंग शूगाराचा असो वा वीररसाचा असो, कारण्याचा असो वा वात्सल्याचा असो, मास्तर अभिनय करूं लागले म्हणजे त्यातून फक्त हास्यरसाचा कल्लोळ निर्माण होई. सशयकल्लोळसारखें विनोदी नाटक त्यामुळे हास्यास्पद होऊ लागलें. आजबाजूचीं माणसें हंसू लागलीं म्हणजे मास्तर व्याकळून जात. त्यांच्या मनाची तगमग होऊं लागे अशा वेळी मास्तरांना काय होत आहे हें फक्त तुळशी चतुरपणें जाणत असे. त्यांच्या मदतीला ती पुढें जात असे त्यांच्या हातातलें पुस्तक स्वतःच्या हातात घेऊन ती अभिनयाबद्दल नटाना सूचना करूं लागे.

आणि मग पुढें हें नेहमींचें झालें. मास्तरांनीं नटाचा अभिनय पाहून नाखूष व्हावें. तो त्यांनीं स्वतः करून दाखविण्याचा प्रयत्न करावा. पण पख कापलेल्या पक्ष्यांनै गगनात भरारी घेण्याच्या उमेदीनै उड्डाण करावें आणि धणार्धात मातीतच खुरडूं लागवें तसें मास्तरांचें व्हावे. मग मनातला आशय शब्दांच्या लक्तरात गोळा करून त्यांनी कसाबसा तुळशीच्या किंवा अन्य कोणा, त्यातल्या त्यात अनुभवी नटाच्या स्वाधीन करावा. मग दुसऱ्यांनै

शिकाविलेल्या अभिनयाची सावत्र मुलाप्रमाणे आबाळ व्हावी, आणि एखाद्या मुक्या माणसाच्या मनाचा कोडमारा व्हावा, आणि तो जवळच्या माणसालाहि उलगडून दाखविता येऊं नये तशी मास्तराच्या मनाची अगतिक आणि असहाय्य स्थिति होऊ लागावी. यामुळे आठ पधरा दिवसात नाटक आपल्या मार्गानें बसत गेलें हें खरें. पण मास्तराचें मन त्यावरून उडाल्यासारखें झालें.

शिवाय ज्याचा मास्तरानी आधीं फारसा विचार केला नव्हता अशा अनेक अडचणी प्रत्येक दिवशी निर्माण होऊ लागल्या, आणि त्यांना तोंड देता देता मास्तर अक्षरशः हैराण होऊं लागले. छोट्टमिया रोज काही ना काही निमित्तानें त्याचेकडून पाच पचवीस रुपयाची उचल करू लागला. हे सारेच पैसे नाटकाच्या कामासाठी खर्च होत होते असें नव्हे. त्यात छोट्ट स्वतःचे हात भरपूर धुवून घेत होता. नाटकासाठी आवश्यक अशा खर्चाची यादी चोखदळपणे कोणीच तयार केली नव्हती. त्याचा परिणाम असा झाला की ज्यावेळी जें लागें त्यासाठी दुकानाकडे धाव घेण्यात येई आणि प्रत्येक वस्तू जवळ जवळ दामदुपटीनें खरीदण्यात येई. नाटकाच्या नावावर काही दिवस नटाची खाण्यापिण्याची चगळ चालविण्यात आली. नाटकाच्या नावें कित्येक नटानी अगाऊच काही पैशाची उचल केली होती. जाहीरातखात्यावर भरपूर पैसा ओतला जात होता त्यामुळे नाटकाची प्रसिद्धि गावभर धूमधडाक्यानें झाली होती यात शका नाही. पण प्रत्यक्ष नाटकाचे दिवस जसजसे जवळ आले तसतशी मास्तराची पुजी संपुष्टात येऊं लागली.

नाटकाला आठच दिवस अवकाश उरला असताना छोट्टचें आणि मास्तराचें फार मोठें भाडण झालें, आणि छोट्ट प्रत्यक्ष नाटक रंगभूमीवर येण्यापूर्वीच मास्तराच्या कपनीतून निघून गेला. भाडणाची बाबत अगदी साधी होती. छोट्टच्या उधळपट्टीबद्दल काही असतुष्ट नटानीं मास्तराच्याजवळ चुगलखोरी केली होती. पण बारीकसारीक बाबतींत कोणीहि येऊन सांगणाऱ्याच्या बोलण्यानें मारून जाण्याइतके मास्तर काही हलक्या कानाचे नव्हते. ज्या एका तात्पुरत्या नाट्यगृहात मास्तराचें नाटक लागणार होते त्या नाट्यगृहाच्या मालकाला पहिल्या प्रयोगाच्या भाड्यादाखल सुमारे शभर

रुपये, नटाचे कपडे आणि इतर सजावट यासाठीं सुमारे दीडशे रुपये, अशी जवळ जवळ अडीचशे रुपये रक्कम छोदून पूर्वी एकदा खर्ची घातल्याचें मास्तराना ठाऊक होते. प्रत्यक्ष करारमदार आणि कागदपत्र त्यांनीं पाहिलें नव्हते, आणि एरवी पाहण्याची त्यांना जरूरीहि पडली नसती; पण याच कामासाठीं छोदून पुन्हा एकदा पैशाची मागणी केली त्यावरून खरें-खोटेपणाविषयीं दोघात बाचाबाची झाली. पूर्वी या कामीं पैसे उचलल्याचें छोदून साफ नाकारलें. इतकेच नव्हे तर अनेक रकमाचा तो हिशोबहि सादर करू शकला नाही त्यामुळें अखेर मोठी थोरली खोट बसून मास्तराना छोदूला निरोप द्यावा लागला. या सबंध प्रकरणात छोदून मास्तराना चागलेंच तोंडघशीं पाडलें होतें. पण बाचाबाची झाली त्यावेळीं त्यानें अमा काहीं तंटा केला की या निरपराधी माणसावर उगाच कुभाड रचण्यात येत आहे, असें इतरांना वाटावें. मास्तर छोदूवर इतके विश्वासून राहिले याचा त्यांना भारी पश्चाताप झाला. पण त्यात काही नवल नव्हतें. छोदूच्या ऐवजीं दुसरा कोणी असता तरी त्याच्यावरहि ते असेच विसंबले असते आणि मग पश्चात्तापानें असेच हळहळले असते. आपमतलवी दुनियेच्या झळा लागूनहि काहीं माणसें मनानें टवटवीत राहतात ना ? त्यातलेच मास्तर होते. फसले जाण्याची ही काही त्यांची पहिलीच वेळ नव्हती. बोलणारा माणूस थोड्या जिवाळ्यानें बोलूं लागताच एखाद्या बालकाप्रमाणें ते त्याच्या अंकित होऊन जात आणि प्रत्येक वेळीं त्यांना सल्लामसलत देणाऱ्या त्यांच्या हितचितकानाहि ते बजावून सागत कीं पूर्वी भेटलेल्या माणसापेक्षा हा इसम काहीं निराळा आहे छोदूशीं त्याचे जे जे व्यवहार झाले त्याबद्दल त्यांना बयोपासून तुळशीपर्यंत अनेकानी धोक्याच्या इशारती दिल्या होत्या. पण जगात काही माणसें लुबाडण्यासाठींच जन्माला येतात हैं काहीं खोटें नाही निरुपद्रवी कोकराचा कळप निर्धास्तपणे सुष्टीच्या कुशीत शिरून बागडत असतो म्हणूनच रक्ताला लालचावलेल्या कावेबाज लाडग्याचें फावत असतें.

छोदूमियाशीं झालेल्या तड्यानंतर मास्तराना नाटकाच्या तालमी कोटें घ्याव्यात हा मोठा प्रश्न पडला तुळशीनें त्यांना आपल्या बंगलींतला दिवाणखाना या कामीं बापरण्याची पूर्ण परवानगी दिली. पण काहीं

अनुभवी वृद्ध नट, मोठे धर्ममार्तंड आणि सोबळ्या नीतीचे कैवारी होते. त्यांनी एका क्षुद्र नायकीणीच्या घराची पायरी चढण्याचें साफ नाकारलें मग गावाच्या कडेला एक धर्मशाळा कोणी एका दयाळू श्रीमान् माणसानें बांधून ठेवली होती. या धर्मशाळेंतील एक दिवाणखाना मास्तरांनीं मोठ्या मिनतवारीनें अनेकांच्या हातापाया पडून मिळविला. आणि अशा रीतीनें नाटकाचें अडलेलें गाडें कसेबसें पुढें रखडूं लागलें

पण मग त्यानंतर दुसरीच चिन्ता निर्माण झाली. तात्पुरत्या नाटक-गृहाच्या भाडेलर्चाबद्दल छोट्ट कानावर हात ठेवून मोकळा झाला हें ठीक झाले. पण भाड्याची रक्कम अगोदर आदा केल्याखेरीज या नाटकगृहाचा मालक मास्तराचें कसलेंहि बोलणें ऐकून घ्यावयास तयार नव्हता. इतके दिवस हें नाटकगृह नुसतें पडून राहिलें होतें. पण वखार भागात चाललेल्या ताज्या घडामोडींचा परिणाम येथेंहि झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. आसमतात गुन्हाळें लागलीं होती, आणि गुळाच्या भरमसाट टोपा पैदा झाल्या होत्या. या गुळाच्या टोपा ठेवण्यासाठीं गुदाम म्हणून या नाटकगृहाला व्यापार-पेटेंतून मागणी आली होती. त्यामुळें मास्तरानी ज्या वेळी नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगासाठीं हे नाटकगृह मागितलें त्यावेळीं मालकानें भरमसाट भाड्याची मागणी केली. मास्तर त्या दिवशी खिन्न मनानें आणि उदास मुद्रेने तालमीच्या ठिकाणी उपस्थित झाले नेहमीसारखे आज त्याचें कामातहि लक्ष लागले नाही तालीम आटोपल्यावर तुळशी त्याच्याकडे आली. तिने त्याची मनःस्थिति हेरली असावी.

ती मायेने म्हणाली—“ तुम्हाला बरे वाटत नाहीं का ? तुमची प्रकृति ठीक दिसत नाही. ”

“ प्रकृतीचे काय नेहमीचेंच आहे.” मास्तर खिन्नपणे हसून म्हणाले.

“ मग कसल्या काळजीत आहात तुम्ही ? आणखी कोणती नवी अडचण नाही ना निर्माण झाली ? ”

या प्रश्नाने मास्तराचे अतःकरणच हलल्यासारखें झालें मग त्यानी जे जें म्हणून सांगण्यासारखें होतें तें ते सांगे सांगून टाकलें एरवीं इतर कोणा नटापार्शी आपल्या जवळचे पैसे संपून गेल्याचें ते बोलले नसते. कारण

त्याचा परिणाम विपरीत झाला असता. पोटार्थी आणि पैशार्थी नट आपला ठरलेला वाटा पदरात पडल्याखेरीज नाटकासाठी उभे राहिलेच नसते. कारण ते काही मास्तरांच्या सारखे वेडे झालेले नव्हते. त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला कसला ना कसला तरी पोटपाण्याचा धदा होता. आणि या धंद्यात बरीच वर्षे राबल्याने त्याची दृष्टीही धदेवाईक झाली होती.

तुळशीची गोष्ट निराळी होती. म्हणूनच मास्तर इतक्या प्राजळपणे तिच्या जवळ आपले मन उलगडून दाखवू शकले होते. हे सारे बयोल कळते तर तिने त्याची अत्यंत कडक शब्दात खरड काढली असती. तिच्याशिवाय इतर कुणालाहि कळले असते तरी प्रत्येकाने कुचेष्टेने हसून समावितपणे “आम्हाला हे आधीच ठाऊक होतं. या खुब्याच्या हातून दुसरे काय होणार आहे ? ” असे काहीसे म्हटले असते.

तुळशीने मास्तराची सारी कहाणी ऐकली आणि नोकराणीबरोबर ती निघून गेली. मग मास्तराना बरेचसे मोकळे वाटले. निदान ह्या जगात एका व्यक्तीला तरी आपल्याबद्दल सहानुभूति वाढू शकते ह्या प्रत्ययाने त्याच्या मरगळलेल्या मनाला थोडासा हुरूप आला. मग या नव्या हुरूपाने ते आपल्या मनाशी एकटेच बसून काही योजना ठरवू लागले. एव्हापावेतो धर्मशाळेतील दिवाणखान्यातून उरले सुरले रेंगाळणारे नट निघून गेले होते. दिवाणखान्याला टाळा ठोकण्यासाठी धर्मशाळेचा मुनीम आला तेव्हा मास्तरहि धरी जाण्यासाठी उठले तोच तुळशीची नोकराणी दिवाणखान्याच्या दरवाजातून आत आली. मास्तर विस्मयाने तिच्याकडे पाहू लागले. तोंच ती म्हणाली—

“बाईनी हे पाकीट आपल्याला दिले आहे ”

मास्तरानी पाकीट फोडले तो आत सुमारे दोनशे रुपयांच्या नोटा ठेवलेल्या होत्या दुसऱ्या कसल्याहि मजकुराचे पत्र वा चिठी देखील नव्हती. मास्तर कितीतरी वेळ गहिवरल्या मनाने त्या पाकिटकडे विचारमग्न होऊन पाहत होते मग मानावर येऊन काही विचारण्यासाठी त्यांनी मान वर कला तो नोकराणी केव्हाच निघून गेली होती.

अखेर बराच गाजावाजा झाल्यानंतर मास्तराच्या कंपनीचे मशयकळोळ नाटक रंगभूमीवर झळकण्याची रात्र उजाडली. या नाटकाची प्रसिद्धीपट्टीने केलेल्या जाहिरातीपेक्षा, त्याच्या मार्गात आलेले अडथळे आणि त्याच्या पायी झालेले भाडणतटे यामुळेच या नाटकाचा गावात बराच गवगवा झाला होता त्यामुळे या नाटकाची काय विस्हेवाट लागते ते पाहण्यास गावातली बरीच माणसे उत्सुक झाली होती त्यापैकी काहींची दृष्टि कुचेष्टेची होती, तर काहींची उदासीनतेची होती. गावात कुठलेही नाटक वा सर्कस येताच देवदर्शनाप्रमाणे विनचूक अशा प्रयोगाना हजर राहणारी माणसे होती, तशीच चव्हाऱ्यावर शिमगा साजरा करायला मिळावा या वृत्तीने नाटक पाहण्यासाठी टपलेली विघ्नसंतोषी माणसेही होती. गावकऱ्यांच्यात इतकी उत्सुकता निर्माण होऊनहि नाटकाची तिकिटें मात्र काही फारशी खपली नाहीत. तीन दिवस आधी नाटकगृहात नकाशा खुला करून चार दोन माणसे दिवसभर तिष्ठत बसली होती. पण प्रत्यक्ष तिकीट विकत घेण्यापेक्षा नाटकाची, नटाची आणि विशेषतः नटीची आस्थेवार्हकपणे चौकशी करून जाणारी मंडळी बरीचशी होती. त्यातले कित्येक सद्गृहस्थ, “नाटक असें हवे होते आणि तसें हवे होते, अमकाच नट कशाला घेतला ? या

नटीत विशेषसा काहीं दम नाही.” असा पोक्त सह्याहि तिकिट विक्रणाऱ्या कारकुनाला देत असत. गावातल्या झाडून साऱ्या अधिकाऱ्यानीं—यात टोलनाक्यावरच्या जकातवाल्यापासून मामलेदारसाहेबाच्या पर्यंत साऱ्या अधिकाऱ्याचा समावेश होता—आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांनै फुकट पास भरणपूर्वक मागून नेले होते. अधिकाऱ्याच्या पावलावर पाऊल टाकून त्याची आश्रित मडळी आणि नोकरचाकर यांनी सहकुटुंब सहपरिवार माडवशोभा करण्याचे आमत्रण लावून ठेवले होतें मास्तराच्या सौजन्यामुळे आणि इतरेजनाच्या निर्लेज्जपणामुळे त्या दिवशी गावात फुकट पासाचा सुकाळ झाला होता. त्यामुळे तिकीट विक्रीचा नकाशा जरी जवळ जवळ रिकामा होता, तरी प्रत्यक्ष नाटकाच्या आधी फुकट्या प्रेक्षकाची नाटक-गृहावर झुंबड उडाली होती. जमलेल्या मडळींत जागेवरून व्यवस्थापकांणीं तणतणणारे आणि त्यांना दमदाटी करणारे काही महाभागही निघाले.

मास्तर स्वतः रगपटात पात्रे रंगविण्यात, रगभूमीच्या सजावटीवर अखेरचा हात फिरविण्यात आणि एकदरीनै आतलें सारें सूत्र साभाळण्यात गळ्यापर्यंत बुडले होते. नाटकाला फारशी प्राप्ती झाली नाही या दुःखापेक्षा बरीच मडळी नाटकाला आवर्जून उपस्थित राहिली आहेत या कल्पनेनै ते खूष झाले होते. नाटकाला आरंभ होण्याला सुमारे पाऊण तासाचा अवधि राहिला असताना मास्तरांनीं रंगभूमीची पूजा आरंभिली.

बाहेर प्रवेशद्वाराशी टेबलावरचा नकाशा मांडून बसलेला कारकून, माणसाच्या झुडीच्या झुडी त्याच्याकडे दुंक्नही न पाहता आत शिरताना पाहून मनातल्या मनात चरफडत होता. इतक्यात एक मिशाळ गृहस्थ त्याच्यापार्शी आले आणि पाडू मास्तरांची चौकशी करूं लागले. कारकून विडीचा झुरका घेत त्यांना म्हणाला—

“ का ? तुमचा लग्ना लागला नाही वाटत ? भटजीबुवा, गावाला आमत्रण दिल्यासारखे सोंवळें, भाडें घेऊन पळापळ करायला, हें काय अन्न-छत्र आहे असे समजलात ? मुकाट्यानं तिकिट घ्या विकत ! जो येतो तो खुशाल आत घुसतो आहे ! सकाळीं जाहिराती वाटल्या कीं चुकून तिकिटच वाटली कुणास ठाऊक ? ”

“ काय, काय म्हणता काय तुम्ही ? ही— ही सगळी गर्दी फुकट्या प्रेक्षकाची आहे ? ”

“ मग, खोट सागर्तो आहे की काय ? हे प्लॅन्स बघा आणि हा गल्ला बघा, ”
त्याबरोबर ते मिशाळ गृहस्थ नाटकगृहाच्या दराशी जाऊन आतला अदमास घेऊन परत आले. आणि म्हणाले—

“ ही गर्दी पाहून मी समजत होतो की आमच्या पाडोबांनी जिकली बुवा षण कायहो, या पुढच्या चारदोन रागेंत चागले गलेलड्ड, छानछोकीच्या बोषाखातले लड्डू बसलेले दिसतात; ह्यांनी फुकट कां यावें ? ”

हे उद्गार ऐकून कारकुनाची ताराबळ तडाली. आणि घाबऱ्या घाबऱ्या तो म्हणाला—

“ अहो मेहरबान, जरा हळू बोल. सरकारी अधिकारी आहेत ते ! त्याच्या कार्नी एक शब्द गेला तर तुम्हाला आणि मला रात्रभर पोलीस कोठडीची हवा खावी लागेल. ”

“ काय विशाद आहे ! म्हणे पोलीस कोठडीत घालतील मला ! सरकारी अधिकारी झाले म्हणून काय झालें ? आता काय पूर्वी सारखी मोगलाई उरली आहे ? कोर्ट-कचेरीच्या बाबतीत या अधिकाऱ्यांनी आम्हाला काय सागावें ? या मामाची उभी हयात कोर्टांचे उंबरठे झिजविण्यात गेली आहे, समजलात ? ”

“ मामा ? कोण मामा ? कुठले मामा ? ”

“ या पाडोबांच्या बायकोचा मामा आहे मी. जावईबापूने काय गुण उघडले आहेत ते बघायला मी आलों आहे. आणि काय हो, सरकारी अधिकाऱ्यांनी नाटक, सिनेमा, सर्कशांचे फुकट पास स्विकारता कामा नये, हा कलेक्टरसाहेबाचा ४३ नंबरचा फतवा ह्याच्यापर्यंत अजून पोहोंचला नाही वाटतं ? ”

समोर शिरा ताणून बोलणारा इसम श्राद्धपक्षाचा भटजी नसून, मास्तराचा कुणी जवळचा नातेवाईक आहे असें समजताच कारकुनाने विडी विझविली आणि तो खुर्चीतल्या खुर्चीत सावरून बसला. मग मामांनी त्याला खोदखोदून सारी बातमी विचारली, आणि नाईलाजाने त्यालाहि तपशीलवार सान्या घडामोडींचा खुलासा करावा लागला.

मग मामासाहेब विचारमग्न झाले आणि गर्दीचा रागरग पाहत तेथल्या तेथे येरझारा घाळू लागले. पुनःपुन्हा प्रत्येक दारातून आत डोकावून ऐसपैस बसलेल्या प्रेम्नकाची सुरत ते न्याहाळू लागले. तोंच काहीं एक कल्पना त्याच्या मनात चमकली. स्वतःशीच किंचित् हंसत ते पुटपुटले —

“.....असेच ! गुलामाची चागली खोड मोडतो ! ”

मग ते लगबगीने पुन्हा त्या कारकूनाजवळ आले आणि त्याच्या कानाशी लागून काही कुजबुजले. त्याबरोबर तो विम्मयाने कावरा बावरा होऊन एकदम म्हणाला—“ अहो, पण..... ”

“ पण नाही अन् ब्रिण नाही. मी सागतो असच झाल पाहिजे. तुम्ही माझ्या बरोबर नुसते चला. मी काय बोलेन त्याला मान डोलवा म्हणजे झाल.”

मग कारकून नाइलाजाने उठला. त्याने हातातल्या किल्ल्या आणि टेबलावरील नकाशा दुसऱ्या एका इसमाच्या ताब्यात दिला, आणि मामासाहेब ज्या घाईने पहिल्या दारापाशी गेले तशाच लगबगीने तो त्याच्यापाठीमागे धावला.

मामासाहेब दाराशी एखाद्या अधिकाऱ्याच्या थाटात उभे राहिले आणि खाकरून खोकलून पहिल्या चार दोन रागात बसलेल्या माणसाचे आपल्याकडे लक्ष जाईल अशा वेताने ओरडून ते म्हणाले—

“ ह्याच त्या चारपाच ओळीतली माणसे ना ? ठीक ! घ्या दरवाजे लावून. आणि मागच्या बाजूलाहि चार दोन माणसे नीट हुशारीने तयार ठेवा. काही लुच्चे लोक पळून जाण्याचा देखील प्रयत्न करतील. हे पहा, हा कलेक्टरसाहेबाचा हुकूम आहे. भारी तापट माणूस आहे हो ! परवा आपल्या त्या ह्या ठिकाणी एकेकाला बटुकीच्या गोळ्या घालून ठार मारायला निघाला होता. पन्नास पन्नास रुपयांच्या दडावर भागले म्हणून नशीब त्याचे !लाचलुपत आणि फुकटेपणा याचा मनस्वी तिटकारा आहे त्याला. आताच पहा ना ! मी आपलं सहज बोलून गेलों— ”

“ म्हणजे कलेक्टरसाहेबाचा मुक्काम आज इथ आहे ? ”

“ मग सागतो काय ? त्यानाच तर भेटून आलो ना मी आता, अहो हा कलेक्टर म्हणजे आमच्या त्या बगीचा भाचा ! गावातल्या सरकारी

अधिकाऱ्यानी फुकट-पास नेले आहेत असें मी सहज सागताच तो काय खवळला, काय संतापला ! घरात फेकाफेक काय केली ! उगीच आहे काय ? कलेक्टरचा राग तो ! एकेकाला सहा सहा महिने सस्पेंड करून टाकतो असें म्हणाला. मी नको म्हटलें, पण आमचें कोण ऐकतो. स्वतः जातीनें येऊन तिकीटें तपासतो असे तो म्हणाला— ”

एवढा बार भरून मामासाहेब पुन्हा बाहेर आले आणि प्रवेशद्वारापाशीं उभे राहून कुणातरी बळ्या माणसाची वाट पाहत असल्याचा त्यानी आविर्भाव केला. आजूबाजूला रेंगाळणाऱ्या माणसाना उगाच, ‘वाटेंत गर्दी करू नका, कलेक्टर साहेब येताहेत,’ असें सागण्यासहि ते चुकले नाहींत. मामासाहेबांनीं केलेल्या अभिनयाचा ताबडतोब परिणाम दिसून आला. दाराजवळ बसलेल्या प्रेक्षकाना पालिकडच्या मडळींनी “ काय झालें, काय झाले,” म्हणून पृच्छा केली. आणि त्यानींहि मामासाहेबाचें बोलणे तिखट मीठ लावून पुढें पोचतें केले आणि मग हा हा म्हणता ही तिखट मीठ लावलेली वार्ता अधिकाऱ्याच्या गोटात पसरली. त्याबरोबर या मडळींची धावपळ उडाली. जो तो आपले खिसे चाचपीत प्रवेशद्वाराशी उभ्या असलेल्या माणसाबरोबर सलगीने बोलून बाहेर पडू लागला. बघता बघता कारकुनाच्या टेबलाजवळ या प्रेक्षकाची झुबड उडाली. आणि नकाशावरील जागा भराभर भरल्या जाऊ लागल्या

थोड्या वेळानें नाटक सुरू झाले तरी कलेक्टर साहेब काही आले नाहींत. मामासाहेबांनीं गह्या आपल्या ताब्यात घेतला. चार दोन जिज्ञासू माणसाना त्यानी सांगितलें “ तसें काही कलेक्टरसाहेबाचें येणें नक्की नव्हतें. वेळ झाला तर येतो, असें ते म्हणाले होते. अहो जिह्याच्या गावाहून आधी सुटका व्हायला हवी ना ? ... ”

आणि मग गह्या घेऊन मामासाहेब अतर्धान पावले. इतकें झालें तरी त्या रात्री नाटकाला काही रंग चढला नाहीं. रगदेवता जणू रुसल्यासारखी झाली होती. तुळशीचें काम सोडलें तर बाकीच्या नटाचीं कामें अगदीं गचाळ झाली. पाडू मास्तराच्या दिद्गर्गनाचा कोठें स्पर्शहि दिसेना. त्यामुळे नाटक पाहणारे प्रेक्षक पहिल्या एक दोन अकातच कटाळले त्यापैकी काहीं

मध्येंच उठून गेले आणि उरलेले जाभया देत आणि पेगत अखेरपर्यंत पैसे बसूल करण्यासाठी तग धरून होते. नाटक संपल्यानंतर घोघर जाणाऱ्या माणसात नाटक सपशेल पडल्याचा गवगवा झाला. हिरमुसल्या मुखानें तोंडावरचा रंग उतरवून नट आपापल्या घरी गेले मास्तर मात्र कितीतरी वेळ पिचलेल्या मनस्थितीत एकटेच रगपटात बसून राहिले होते. त्याचा उत्साह करपला होता. त्याची उमेद ठायी ठायी ठेचली गेली होती. आणि त्याचा नाट्यलोलुप आत्मा दग्धपक्ष गरूढाप्रमाणें मातीत खुरडू लागला होता.

जाईला बरे नव्हते म्हणून बयो त्या रात्री नाटकाला आली नव्हती पण नाटकाचा उडालेला बोजवारा तिला मामासाहेबाच्याकडून सविस्तर कळला होता गह्या घेऊन मामासाहेब घरी आले आणि पैसे मोजून त्यानी ते बयोच्या ताब्यात दिले. देताना यापुढे तरी पैशाचा व्यवहार नीट जपून गरण्याचा त्यानी तिला उपदेश केला. जावईबापूचा अनागोदी कारभार आणि अव्यवहारीपणा यावर ताशेरे उडविण्यास ते चुकले नाहीत. आणि या साऱ्याचें मूळ बयोने मास्तराच्या हाती पैसे दिले, येथे असल्याने तिची देखील सडकून हजेरी घेण्यास मामासाहेब कचरले नाहीत. बयोच्या माडीवर तापानें फणफणलेली जाई निजली होती म्हणूनच नव्हे तर एरवी देखील मामाचे हे असले बोलणे तिला निमूटपणें ऐकून घेणें भाग होतें. मामाच्या रागाचा पारा बराच वर चढला होता. त्यामुळें घरातल्या घरात पाठीवर हात घेऊन शतपावली करत ते बडबडत सुटले होते

मास्तर ज्या वेळी घरी आले त्यावेळीं मामाच्या चढलेल्या आवाजातील काही शब्द ऐकून ते क्षणभर जिऱ्यातच थबकले मामा बयोला म्हणत होते—

...“ नवरा झाला म्हणून काय झाल ? असला मूर्खपणा माणसें किती दिवस सहन करणार ? आज दहा वर्षे पाहतो आहे मी, दुःख

अंगावर एक धड चिरगूट नाही की गळ्यात फुटका मणी नाही; खायला पोटभर भाकर नाही की निवाऱ्याला धड जागा नाही. हें काय घर झालं ? ही काय ससार करण्याची पद्धत झाली ? ... ” शतपावली करताना मध्येच थावून मामा सतापाने म्हणाले— “ ... छे, छे ! बायडे, हा ससार बसू झाला ! उद्याच्या उद्या तूं माझ्याबरोबर चल. घालूंदे याना काय गोधळ घालायचा तो. ”

एरवी कडक लक्ष्मीसारखी गर्जना करणारी बयो विलक्षण शातपणें त्यावर उत्तरली—

“मामा, घर सोडून जाण्याच्या गोष्टी तुम्ही मला सागता ? घर सोडायचं असत तर यापूर्वी असे प्रसंग कमी का आले होते ? यानीं कसला छंदीफंदीपणा केला असता तर खरेच मी घर सोडलेहि असते. पण एका नाटकाच्या वेडालेरीज याना काहीं म्हटल्या काही व्यसन नाही मी जर उद्या तुमच्याबरोबर निघून गेले तर हे अगदी उघडे पडतील. लोक याना भिकेला लावतील ”

हे उद्गार मास्तराच्या अंतःकरणाला कापीत गेले मग ते वर आपल्या घरात आले. त्यांना पाहताच मामासाहेब गप्प झाले आपला घुस्सा मास्तराना दिसावा म्हणून मुद्दामच त्याच्याशी भाषणहि न करता मामा आथरुणावर जाऊन लवडले त्यानीं डोक्यावरून पाघरुण ओढून घेतले. मग कपडे काढून मास्तरहि आथरुणावर लवडले. पण कितीतरी वेळ ते एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर तडफडत होते. पहाटेची गार वाऱ्याची झुळूक आली तेव्हा कोठे त्यांचा डोळा लागला

उन्हे बरीच वर आल्यावर सकाळी मास्तर जागे झाले ते कसल्यातरी गलबऱ्यानें. दाराशीं मामासाहेब कोणाशीं तरी तणतणत होते. कोणीतरी त्याच्याशीं हुज्जत घालत होते. हुज्जत घालणारे चार पाच आवाज मास्तराना ओळखीचे वाटले. मास्तर ताडकन् उठले, आणि बाहेर आले. मास्तराच्या नाटकात काम करणारे नट जिऱ्याच्या तोंडाशीं उभे होते आणि मामासाहेब त्यांना हातावर मूठ आपटून मोठ्या तोऱ्यात म्हणत होते—

“एक छदाम मिळणार नाही ! आजपर्यंत जी पैशाची उचल केलीत ती

परत मागत नाही, हें तुमच नशीब समजा. मारे ऐटीत कराराच्या गोष्टी तुम्ही मला सागता ? चार ओळी तरी कुठे लिहिलेल्या आहेत का ? आणि काय हो चिंतोपत, जन्म गेला सगळा तुमचा खानावळीत वरण-भात वाढ-प्यात. अेका रार्त्रांत कधीं इतके पैसे मिळण्याची आशा धरली होती का तुम्ही ? का माती मऊ लागली म्हणून कोपरानें खणावयाचा प्रयत्न करता ?”

तेवढ्यात मास्तर पुढे झाले आणि म्हणाले—

“ मामासाहेब तुम्ही नका तसदी घेऊ मी सागतो त्याना काय सागायचे तें. ” मग मास्तरानीं आलेल्या लोकाना आपुलकीनें आत बोलाविले. त्याच्यासाठीं घोगडी झटकून टाकली, आणि त्याना त्यावर आतिथ्यशीलतेनें बसविले मामा मग घुश्श्यातच भिंतीजवळ उकिडवे बसले. आणि कानावर ठेवलेली विडी काढून शिलगावू लागले पाहू मास्तर आत गेले आणि बयोला म्हणाले—

“ मामानी आणलेला कालचा गह्या कुठे आहे ? ”

बयो म्हणाली— “ का ? कशाला हवे आहेत आता ते पैसे ! झाली एवढी उधळपट्टी पुरे नाही का झाली ? ”

“ ते पैसे आपले नाहीत, लोकांचे आहेत ज्याचे त्याला देऊन टाकले म्हणजे सुटलो. ”

बयो रागारागानें फडताळापाशी गेली आणि पैशाची थैली काढून आणून मास्तराच्या समोर आदळीत म्हणाली—

“ ध्या एकदाचे ! घरात आलेल्या लक्ष्मीला लाथ मारून बाहेर पिटाळ-यला निघालात तुम्ही ! ”

मास्तर खिन्नपणें हसून म्हणाले—

“ अग अशी उगीच रागावतेस का ? तुझा माझा जन्म गेला दारिद्र्यात दिवस उगळण्यात. दोन दिवसाचे हे पाहुणें वैभव आपल्याला मानवायचें नाही ! ”

बयो त्यावर फणकान्यानें आदळ आपट करीत कामाला लागली. मास्तरानीं थैलीतले पैसे मोजून पाहिले. प्रत्येक नटाच्या कामाचा किती वाटा आपण देऊ शकूं त्याचा मनाशीं हिशोब केला आणि मग बाहेर येऊन

तेवढी रक्कम प्रत्येकाच्या हातावर ठेवात म्हटलें—

“ क्षमा करा मला, ठरल्याप्रमाणें मी शब्द पुरा करू शकत नाहीं. फूल नाहीं फुलाची पाकळी म्हणून ही रक्कम आपण घ्यावी, कधी काळी रंग-भूमीचा वनवास सपला आणि तुमचें माझे भाग्य उजळलें तर भरल्या हातानें तुम्हाला घरी पाठवीन.”

आलेल्या नटानीं भराभरा रकमा खिशात कोंबल्या. थोडीशी कुरकुर करण्याचा त्याचा मानस होता, पण समोर मामासाहेब डोळे वटारून हा प्रकार पाहत आहेत हें पाहून त्याचा विचार तेथेच थिजला. शरमिंदेपणाने मामासाहेबाकडे पाहत ते उटूं लागले तेव्हा मामासाहेब खेकसले—

“ बघताय काय लेको ? जा, पळा तुमचच राज्य आहे आता येथें. का आणखी काहीं राहिल आहे ? बघा, बघा ! शोधा, तुमचे करारनामे आमचे धर्मराज आणि कर्णराज तुम्ही मागाल ते द्यायला तयार आहेत. या कलियुगात असला हरिश्चंद्र पैसे खर्चून पहायला मिळायचा नाहीं तुम्हाला ”

मामासाहेबाच्या अंगाचा अगदीं सताप झाला होता. ते असे बराच वेळ बडबडत राहिले. बोलल्याखेरीज त्यांना राहवेना. आलेल्या मंडळीनीं भोरेणीपणानें दात विचकून नमस्कार करीत तथून काढता पाय घेतला.

त्यानंतर सबंध दिवसात अशी कितीतरी माणसे आली आणि थोडे थोडे पैसे घेऊन गेलीं. आलेल्या प्रत्येक माणसाचा मामानीं खरपूस शब्दात समाचार घ्यावा आणि मास्तरानीं मध्ये पडून त्या इसमाला थोडे बहुत पैसे देऊन वाटेला लावावे. आणि मग मामांचा क्रोध अगदी अनावर होऊन त्यांनी घरादाराला शिवीगाळ करीत सुटावें—असे बरेच वेळा घडलें होता होता जवळची सारी पुजी सपून गेली काहीं आणेल्या, पावल्या फक्त शिल्लक उरल्या बहुतेक साम्या देणेदाराची पायधूळ एव्हा पावेतो मास्तराच्या घरात झडली होती. फक्त अेकच व्यक्ति अद्यापपर्यंत मास्तराच्या घराकडे फिरकली नव्हती. ती म्हणजे तुळशी नाटक पडल्याचें दुःख मास्तराच्यापेशा कुणाला अधिक जाणवलें असेल तर ते तिला नाटक आटोपल्यानंतर हिरमुसल्या मनाने मास्तराचा निरोपही न घेता ती घरीं निघून गेली होती आता पैसे मागण्यासाठी ती मास्तराच्याकडे आली

असती तरी त्याचा काहीं एक उपयोग नव्हता. मास्तराच्याजवळ फक्त लाचारीचे शब्द शिल्लक उरले होते.

दिवेलागणीच्या सुमाराला मातराच्या घरीं तुळशीकडून नोकराणी आली. तिला पाहताच मास्तर अजीजीनें काहीं लाचार शब्दाचा निरोप तिच्या-जवळ देऊं लागले. पण तिनें तो पुरता ऐकूनहि घेतला नाही, कारण पैशाची मागणी करण्यासाठीं ती मुळीं आलीच नव्हती. तिच्या मालकिणीनें फक्त एक लहानसा निरोप तिच्याबरोबर धाडला होता. तो पोचविण्यासाठीं ती आली होती. नाटकाच्या व्यवहारात मास्तराना बसलेली खोट ही त्याची एकट्याची आहे असें त्यानीं मना नये, त्याची जिम्मेदारी आपणहि घेतली आहे, म्हणून मास्तरानीं तिने दिलेले पैसे परत देण्याचा विचारहि आणूं नये, असा तो निरोप होता अेवढा निरोप सागून अनत सुद्ध-भावाचें ओझें मास्तराच्या शिरावर ठेवून नोकराणी निघून गेली

मास्तराची मुद्रा एकाएकी अत्यंत करुण झाली. पण हा सारा प्रकार पाहून मामाचा राग अगदीं शिगेला पोहोचला. संतापानें थयथयाट करीत ते म्हणाले—

“ झाले ? सपलें ? आता तरी समाधान झालें ना तुमचें ? छान, छान केलेत ! गावातल्या टोळभैरवाच्यावर पैशाची खैरात केलीत आणि त्या दिड दमडीच्या नायकीणीचें—”

“ मामा— ” मास्तर क्रोधाने ओरडले.

“ भितो आहे काय खरें बोलायला ? ससाराचे वाटोळें करण्याचा तुम्ही दोघेहि चंगच बाधून बसला आहात. तुम्ही एक गाढव तर ही बायडी सात गाढव ! पैसा मिळवायची अक्कल नाही, कुणी मिळवून दिला तर तो टिकविण्याचे शहाणपण नाही ! घरा आता जन्मभर हातात भिकेची झोळी आणि खा माती... ” असे म्हणत मामासाहेबानीं अगावर कपडे चढाविलें आणि हातात पडशी घेत बयो नको नको म्हणत असता ते पायात जोडा सरकावून बाहेर पडू लागले. बाहेर पडता पडता ते म्हणाले—

“ बाता टाचा घासून तुम्ही उपाशी मेलात तरी मी तुमचें तोंड पाह-
नार नाही ! ”

असे म्हणून जिन्यावरून धाड्धाड् पाऊलें आपटीत मामा खाली आले शेवटच्या पायरीपाशीं येताच जाईच्या रडण्याचा आवाज त्यानीं ऐकला आणि ते यबकले. सहजगत्या ते पुन्हा माघारीं वळले वर येऊन दारातून डोकावीत त्यानीं विचारले—

“ पोरीच्या अगात ताप आहे का ग ? ”

बयो मान हलवून नाही म्हणाली. मग मामा भ्रमभर भावावल्यासारखे झाले. खिसे चाचपत हुकमी आवाजात ते बयोला म्हणाले—

“ पोरीला घेऊन तूं इकडे ये ”

बयो जाईला उचलून घेऊन दारापाशी आली. पायातले जोडे काढून मामा आत आले आणि म्हणाले—

“ ठेव माझ्या पायावर तिचें आणि तुझें डोकें ”

बयोनें तसें करताच मामानीं आपल्या पुरचुंडीतून दोन दहाच्या नोटा काढल्या आणि एक जाईच्या हातांत आणि दुसरी बयोच्या हातात कोंबली, आणि पुन्हा पायात जोडा सरकावीत ते म्हणाले—

“ हें पहा, काहीं कमी जास्त घडलें तर पत्र टाकून मला बोलावून घ्या. नाहीतर पुन्हा मस्तीत वागाल ! हा एक मानी, तर तू सात अभिमानी ! एखाद्या बादशहाच्या कुळातच तुम्ही जन्माला यायचे, ते चुकून या घरात पडलात ! ” असें म्हणून बयो काहीं बोलण्यापूर्वीच ते ताड्ताड् जिना उतरून चालते झाले

निकाली कुस्तीमध्ये चारी मुडे चीत झालेला पहिलवान ज्या मरगळलेल्या वृत्तीने आखाड्यातून घराकडे रखडत जातो त्या वृत्तीने मास्तर त्यानंतर आपली दिनचर्या रखडू लागले. पण दोन दिवसात बयोची लहान सहान पदार्थासाठी शेजारी पाजारी चाललेली उसनवारी पाहून मास्तराच्या लक्षात आले की आता स्वस्थ बसून घरचा प्रपच निभणे कठीण आहे. पुन्हा नोकरी ही केलीच पाहिजे, आणि मग त्याना रावसाहेबाची आठवण झाली. रावसाहेबाच्या घरी जाऊन त्याच्यापुढे लाचारीने पदर पसरल्याशिवाय मास्तराना गत्यतर नव्हते दोन दिवसाची त्याची मालकी फजित झाली होती. पण तिने एक नवा अहकार मात्र मास्तराच्या मनात निर्माण केला होता. त्यामुळेच मास्तर रावसाहेबाच्याकडे जाऊन लाचारी पत्करण्यासाठी सहजासहजी तयार होईनात. पण तयार न होऊन सागतात कुणाला ? मास्तराच्या हातात पैसा होता त्यावेळी पैशाची किंमत त्याना कधी समजली नाही. आणि आता पैसे नव्हते तेव्हाहि त्याची विशेष मातब्बरी वाटू लागली होती असेहि नव्हे. पण व्यवहाराच्या कढत झळा अगावर येऊ लागल्या तेव्हा मास्तर पुन्हा एकदा अगतिक झाले. अशावेळी बेचाळीस पिढ्याचा उद्धार करून कां होईना पण पावण्याची त्वात्री असलेल्या देवाला म्हणजे

रावसाहेबाना शरण जाण्याचें त्यानीं ठरविलें.

एका सकाळीं मास्तर रावसाहेबांच्या घरी आले समोरच्या अगणातच थाटलेल्या छोटेल्यानीं बागेंत रावसाहेब जातीनें हातात खुरपें घेऊन काम करीत होते. कमिटीचे बीं-बियाणें आणि खत रावसाहेबांच्या बंगल्यावर येऊन पडले होतें. त्याचा रावसाहेब सदळ हाताने वापर करण्यात मग्न झाले होते. त्यामुळेंच फाटक उघडून मास्तर आत आल्याचे रावसाहेबांच्या लक्षात आलें नसावें. मास्तराच्या पावलाचा वाळूच्या पायरस्त्यावर आवाज होताच रावसाहेबांनीं वळून पाहिलें आणि मास्तर दृष्टीला पडताच मोठ्या खुर्षीत पण कुत्सितपणें ते म्हणाले —

“ यावें, यावें मालक ! फारा दिवसांनीं पायधूळ झाडली आमच्या घरात..... ”

आणि मग ते असेंच कितीतरी वेळ उपरोधानें वर्मा घाव घालू लागले. मास्तर खालीं मान घालून स्वस्थ उभे होते. ते एक चकार शब्दहि बोलले नाहींत. बोलण्यासारखें काहीं नव्हतेंच लज्जा आणि मान या वृत्ती श्रीमताना शोभून दिसतात. पदर पसरणाऱ्या माणसाना असला षोक परवडण्यासारखा नाही म्हणूनच मास्तर केलेल्या अपराधाचे प्रायश्चित्त भोगण्यासाठीं मिटलेल्या ओठानीं रावसाहेबांच्या समोर उभे होते. रावसाहेबांनीं उपरोधाचे आणि कुचेष्टेचे मास्तराच्यावर यथेच्छ प्रहार करून घेतले. असे प्रहार करताना त्यांना भरपूर करमणूक होत होती मग उपरोधाचे पर्यवसान क्रोधात झालें आणि मास्तराच्या प्रत्येक कृत्याबद्दल त्यानीं त्याची सडकून हजेरी घेतली. पण हें सगळें करीत असताना, मास्तरानीं सांगितलें नाही तरी, ते पुन्हा आपल्याकडे नोकरी मागण्यासाठीं आले आहेत हें मात्र त्यानीं हेरले होते. म्हणूनच रागारागाने अखेर ते म्हणाले—

“ नोकरी होती त्यावेळीं मोठ्या मस्तीत वागलात आता फटके बसले तेव्हा आलात ताळ्यावर ! रावसाहेबानीं काय नोकऱ्याचें गुन्हाळ घातलें आहे काय रे ? ”

मग काही वेळाने ते पुन्हा मास्तराना म्हणाले —

“ आता माझ्यासमोर तासन् तास तिष्ठत उभे राहून कांहींहि उपयोग

होणार नाही. शाळेत काहीं तुला पुन्हा नेमता येणार नाही. आमच्या नावानं बोर्डाच्या सभासदानीं तुझ्या बाबतींत जेवढा शंख केला तेवढा पुरे झाला. ”

तरी देखील पाडू मास्तर त्याच्यासमोरून हलले नाहीत. मग रावसाहेब पुन्हा एकदा मास्तराना म्हणाले—“ हें पहा, एक तात्पुरती नोकरी आहे माझ्याजवळ, ती तर सध्या घे! मग पाहू पुढें काय करायचे ते. आता इथ नाट्यमहोत्सव व्हायचा आहे ना? या महोत्सवासाठीं आम्हाला एक कारकून लागणार आहे. हे काम करायची आहे का तुझी तयारी ? ”

मास्तरानीं मान डोलवून ‘ होय ’ म्हटले. मग रावसाहेब म्हणाले—

“ ठीक आहे. मग तुझी नेमणूक झाली असें समज. पगारबिगाराचें मागाहून पाहू. खर्चाला पैसे लागले तर आतून मागून घे आणि हें पहा, चाललास कोठें ? आधीं त्या समोरच्या हौदातून चार बादल्या पाणी आणून दे मला, आणि आत विचार काहीं बाजारहाट करायचा आहे का तें. आज रात्री महोत्सवाचे कार्यकर्ते जेवावयास घरीं यायचे आहेत. त्या वेळीं वाढायसवरायला हजर रहा. नाहीतर देशील मागच्यासारखा गुंगारा नाटक ब्रिटक संपलीं ना सगळीं ? ”

मग महोत्सवाच्या या नव्या कारकुनानें रावसाहेबाना चार बादल्या पाणी आणून दिलें बाईंनी सांगितल्यावरून बाजारहाट केला, आणि अशीं बरींच कामे दुपारपर्यंत त्यांनीं केलीं, तेव्हा कोठें घरीं जाण्यासाठी त्याची सुटका होऊ शकली जेवण-खाण आटोपून दुपारीं कामासाठीं लवकर येण्यास रावसाहेबानीं त्यांना खरमरीतपणें फर्माविलें बाईसाहेबानीं दिलेले पैसे घेऊन मास्तर एका नव्या उमेदीनें तरातरा घरी परतले. ही उमेद आणि हा उत्साह नोकरी मिळाल्याचा नव्हता नाट्यमहोत्सवासाठीं काम करताना अगदीं जवळून हा उत्सव आपल्याला पाहायला मिळणार, इतकेच नव्हे तर रावसाहेबाच्या मागें दडून या उत्सवाला आपल्याला काहीं एक आकार देता येणार या कल्पनेचा हा आनंद होता

त्या दिवशीं रात्री नाट्यमहोत्सवाच्या कार्यकर्त्यांचें जेवण आटोपून ते माडीवर रावसाहेबाच्या पाठोपाठ दिवाणखान्याकडे गेले तेव्हा बाईंनीं मास्तराना म्हटलें—

“ मास्तर, तेवढे तयार केलेल्या विड्याचें तबक वर नेऊन द्या, आणि दिवाणखान्याच्या शेजारच्या खोलींत आथरूणें घालून ठेवा ”

त्याबरोबर मास्तरांनीं आमटीचे पातेले आणि ओगराळें खालीं ठेवले, आणि विड्याचे तबक घेऊन ते तरातरा वर आले. रावसाहेबाच्या कुठल्याशा विनोदावर कार्यकर्ते सात मजली हसत होते विड्याचे तबक घेऊन जाणाऱ्या मास्तराना वाटले कीं ते आपल्यालाच हसत आहेत, औट घटकेचा नाटक कंपनीचा मालक हातात आमटीचें पातेले आणि ओगराळें घेऊन उभा आहे म्हणून हसताहेत पण मग मास्तराच्या लक्षात आले की तसलें काहीं एक नाही त्याचे हंसणे दुसऱ्या कशाबद्दलचें तरी होतें. पाडू मास्तर त्या कार्यकर्त्यांच्या खिजगणतीतहि नव्हते त्याबरोबर मास्तराना हायसे वाटलें. अगदी सहजगत्या मास्तराचें लक्ष आपल्या हाताच्या बोटाकडे आणि पायाकडे गेले. त्याना फार विस्मय वाटला कारण मनात असा शरमिंदेपणा उत्पन्न झाला की जे हातपाय आणि ओठ वेडेवाकडे आगतुक नृत्य करू लागत, आणि आपल्या धन्याची प्रतिष्ठा, एखादी सभा उधळ्यावी तशी उधळून लावीत, ते सात मजली हास्याच्या गडगडाटाने फारसे विचलित झाले नाहीत. ओठ एकमेकांच्यावर घट्ट बसले होते हाताचीं बोटे आणि पाय किंचित् थरथरले पण हातातले तबक पडू न देण्यासाठी आणि चालणाऱ्या पायावर शरीर सावरण्यासाठीं मास्तराना आटापिटा करावा लागला नाही. या गोष्टी अगदी सहजगत्या घडल्या. एखाद्या निरोगी माणसाच्या हातून घडव्यात तशा घडल्या—आणि मग पाडू मास्तराच्या हेहि लक्षात आलें की तम्मण्णाचार्यांनीं सुचविलेल्या निसर्गोपचाराचा परिणाम आतां दिसूं लागला आहे त्याक्षणी त्याना इतका हर्ष झाला की पानाचे तबक उधळून सान्या घरभर नाचावें, आणि भेटेल त्याला मिठी मारून ओरडून सागावे कीं, मी बरा झालों, व आता त्यातलें काहीं एक उरले नाही; आणि उरणार नाही. पण पाडू मास्तरांनीं यापैकी काहीं एक केलें नाही. सहर्ष मुद्रेने त्यानी पाहुण्याच्या पुढें नुसते विड्याचें तबक केलें नाही, तर आग्रह करकरून एकेकाला दोन दोन विडे दिले, आणि रावसाहेबानी आथरूणें घालण्याची इशारत देताच मास्तर मुद्दाम त्याच्या समोरून

लगवर्गिने पळत गेले. आपल्यालासुद्धा पळता येते असेंच जणूं त्याना सुचवावयाचें होतें.

मास्तरांनीं आयर्णें घालता घालता गादीवर बसून समोरच्या भिंतीला लावलेल्या सहाफुटी उच चकचकीत बिलोरी आरशात नजर टाकली क्षणार्धांत आयर्ण घालण्याचें ते विसरले. मग ते आरशाजवळ गेले आणि 'झुझाररावा'च्या भाषणातले एक दोन महत्वाचे आशय त्यानी आपल्या मुद्रेवर अभिनयित करण्याचा प्रयत्न केला. तों काय आश्चर्य ? 'तिळा उघड' म्हणताच प्रचंड पहाड बाजूला व्हावा, तसे मास्तराच्या मुद्रेवरील कसलेंसं दडपण दूर झालें बंडखोर स्नायू वठणीवर आले इच्छाशक्तीचा अधिकार लहान लहान मज्जातंतूवरहि प्रस्थापित झाला, आणि मास्तराना हवा होता तो अभिनय विहिर फोडता फोडता अवचित झुळझुळ झरा वाहू लागवा, तसा मास्तराच्या मुद्रेवरून ओसडूं लागला मास्तराचा हर्ष त्याच्या मनात मावेना. कुणाला तरी सांगाचें अशी उबळ त्याना येऊ लागली. कोणी नाही तर निदान कमळजा तरी—कमळजा ? कुठली कमळजा ? मास्तर आपल्या अनंत कालच्या स्वप्नात जागे झाले. समोर तुळशी—छे, कमळजा उभी होती. तिच्याकडे पाहात आरगासमोरचे झुझारराव म्हणतात,

“ बिनमोल बायको आहे ! प्राण आहे माझा ! लाडके, या सर्व जगाचा लय होईल तरच तुझ्यावरच माझ प्रेम नष्ट होईल ”

हे उद्गार आणि त्यातला आशय मनासारखा उमटताच झुझारराव स्तब्ध झाले, आणि दुसरी एक बैठक धेऊन मुद्रेवर अपरपार वेदना उमटवीत झुझारराव हलक्या आवाजात ओरडले—

“ चाडळा, माझी लाडकी बदचाल आहे, ही गोष्ट तुला शाबीत करून दाखविली पाहिजे, समजलास ? अशीतशी नव्हे, प्रत्यक्ष मला दाखविली पाहिजेस नाहीतर—याद ठेव—हा झुझारराव आहे आणि तू आहेस !...”

— असें म्हणत झुझाररावानीं जाधवरावाच्या नरडीला हात घातल्याचा आविर्भाव केला.

— आणि त्या क्षणीं सिगारेटचा, डंबो आणण्यासाठीं रावसाहेब आत आले. पाडू मास्तराचे आरशासमोर चाललेले ते चाळे पाहून रावसाहेब हसून म्हणाले—

“ काय रे चाललय तुझ ? आथरुण घालायची सोडून, लेका, आरशात छबी कसली न्याहाळतोस आपली ? ”

त्याबरोबर मास्तर आपल्या सुपुर्तीतून जागे झाले ते खडखडीत भानावर आले आणि चागलेच वरमले मग ते मुकाट्यानें पुन्हा आथरुणें घालू लागले. सिगारेटचा डबा घेऊन रावसाहेब घाईने पुन्हा बाहेर गेले. आथरुणें घालता घालता मास्तराचे कान सहजगत्या दिवाणखान्यातल्या कार्यकर्त्यांच्या बोलण्याकडे टंक्कारले गेले. नाट्यमहोत्सवात कोणकोणतीं नाटके करावयाचीं याचा विचार कार्यकर्त्यांच्या बैठकींत चालला होता. क्षणभर त्यावरच रणधुमाळी माजून राहिली होती. ‘सौभद्र’—‘शारदे’पासून ‘आधळ्याची शाळा’ ‘लग्नाची बेडी’पर्यंत अनेक नावाची उजळणी झाली ती मास्तरानीं ऐकली आणि ते स्वतःशीं चकित झाले. नाट्यमहोत्सवासारख्या प्रसंगी ‘झुझारराव’ नाटकाचे कार्यकर्त्यांना विस्मरण व्हावे याचे त्यांना आश्चर्य वाटलें लोकसभेतील एकाद्या नामदाराच्या आवेगानें पाडू मास्तरानीं आथरुणावर उशी आपटली आणि उठून तरातरा बाहेर येत आगतुकपणे ते कार्यकर्त्यांना म्हणाले—

“ काय हो ‘ झुझारराव ’ नाटकाची तुम्हाला आठवण नाही का ? नाट्यमहोत्सवात या नाटकाचा समावेग झालाच पाहिजे असें नाही तुम्हाला वाटत ? दोन महान् नाटककाराच्या प्रतिभा एकत्रित झाल्या आहेत या नाटकात ! ”

पाडू मास्तराच्या या उद्गारानीं चकित होऊन सारे लोक त्याच्याकडे पाहू लागले. एक दोन कार्यकर्ते चटकन् म्हणाले—

“ अरे खरेच ! आपण विसरलोंच होतो रामभाऊ, घ्या-घ्या पाहू टिपून ! ”

त्याबरोबर रावसाहेब मास्तराच्या अगावर खेकसून ओरडले—

“ पुरे पुरे ! समजली आपली अक्कल ! सांगितलेलें काम कर जा बाधी ! मोठा शहाणपणाचा सल्ला द्यायला आहेस आम्हाला ! ”

बिचारे पाडू मास्तर पुन्हा परत येऊन आथरुणें घालूं लागले.

“ मग काय करायचें ? ” कुणीसैं रावसाहेबाना विचारलें. रावसाहेब साळसूदपणें मडळीचा अदमास घेऊन म्हणतात—“ मी इतक्यात तुम्हाला तेंच सागणार होतों की झुझारराव नाटकाचा अन्तर्भाव आपल्या कार्य-क्रमात करणें समयोचित होईल. पण या पाड्याच्या बोलण्यानें विसरलों मी...”

आणि मग झुझारराव नाटक निश्चित झाले.

मग काहीं वेळानें बाहेरच्या बैठकींतलीं माणसैं दुसऱ्याच एका विषयावरून वाद करू लागली. कोणी म्हणाले कीं या नाट्यमहोत्सवात काहीं नावीन्य आणलें नाहिजे, काही नवीन प्रयोग केले पाहिजेत. हे तत्त्व सर्वांना मान्य झालें, पण तपशीलात एकमत होईना एकमेकांचे आवाजच नुसते चढू लागले हा वादविवाद ऐकून पाडू मास्तर पुन्हा एकदा अमर्याद उत्साहानें तरातरा बाहेर आले आणि म्हणाले—

“ मी सुचवू का एक कल्पना ? लहान मुलांचे नाटक अद्याप कोठल्याहि महोत्सवात झालेले नाहीं. कृष्णाबाईंच्या उत्सवात गावातल्या पोरानी ‘सगीत बालध्रुव’ हे नाटक केले होते. तें इतकें इतकें अप्रतिम वठवले कीं—”

कार्यकर्ते पाडू मास्तराची चमकदार कल्पना ऐकत असतानाच रावसाहेब डोळे गरकावून म्हणाले—

“ तू कसली डोबलाची कल्पना सुचवतो आहेस ? खालीं जाऊन थडगार पाणी घेऊन ये जा आधीं आणि हें पहा, गादीवर परीटघडीचे पलगपोस घालायचे आहेत हो ! बाईंच्याकडून मागून घे तुला सापडले नाहीत तर !”

रावसाहेबांच्या उद्गारांनीं पाडू मास्तर हिरमुसले झाले आणि ते खालीं जाऊ लागले. क्षणभर जिन्यातच थबकून त्यांनीं बैठकींतला सवाद ऐकला कोणीतरी म्हणत होते—

“ हा मास्तर लेकाचा मोठा डोकेबाज आहे ह ! लहान मुलांचें नाटक बसविण्याची कल्पना मोठी छान आहे ! ”

त्यावर रोवसाहेब नाक फेंदारून म्हणतात--

“ अहो या पाड्याला कसलें आलें आहे डोकें ? कल्पना मूळची माझीच !

घरामध्ये बोलताना कधी तरी लेकानें ऐकली असेल झालें। कृष्णाबाईच्या उत्सवात पोरानी काय कामे केली म्हणता ? आपण तर बुवा चाट झालों !”

“आपण गेला होतात नाटक पाहायला ?” कोणी एकानें सहज पृच्छा केली.

“छे, छे. मी नव्हतों गेलो. पण आपले वर्णन ऐकलें लोकांच्याकडून ते सांगितलें. तेव्हा अगदी हुकमी रंगणारा प्रयोग म्हणून मुलाचें ‘बालध्रुव’ हें नाटक कार्यक्रमात जरूर घालून ठेवा. वाटल्यास मी डायरेक्ट करीन—”

“वा ! मग काय, फारच छान ! रामभाऊ, टिपून ठेवा रावसाहेब स्वतःच पात्रें निवडतील आणि या नाटकाचे दिग्दर्शन करतील ! काय हो, असेंच ना ?” तपकिरीची चिमूट नाकात कोबीत कृष्णराव म्हणाले.

मंडळींनीं माना डोलावल्या. हें सारे जिऱ्यात थक्कलेल्या पांडू मास्तरांनीं ऐकलें आणि त्यांना विलक्षण हर्ष झाला. या हर्षाच्या भरात मघाचा अपमान ते पार विसरले. त्याचा द्विरमुसलेपणा चटकन् मावळला. त्याचें मन, रडणारे बालक एकदम हसूं लागावें तसें प्रसन्न झालें. कसलातरी अमर्याद उत्साह त्याच्या रक्तात सळसळू लागला वास्तविक रावसाहेबांनीं मास्तरांच्या कल्पना मोठ्या साळसूद सफाईनें स्वतःच्या नावावर दडपल्या होत्या पण एरवीं याबद्दल बुद्धिमान् माणसाना वाटणारा विषाद मास्तरांच्या मनाला स्पर्शहि करूं शकला नाही. स्वतःचें श्रेय थोडेसें जरी दुसऱ्याच्या पदरात पडलें तरी माणसें अन्यायाच्या गर्जना करून उठतात. पण मास्तरांच्या बाबतीत आजच नव्हे तर या पूर्वीहि असें कधीं घडले नाहीं. कारण मास्तरांना स्वतःचें असें काहींच नव्हतें. जें जें त्यांना आवडलें, प्रिय वाटलें तें ते सारे काहीं त्यांनीं इतर अनेकाना मनमुराद लुटू दिलें. अशा वेळीं इतरांच्या मुखावर झळकलेला उल्हास पाहून ते अंतर्त्यामी तृप्त होत असत. आताहि तसल्याच तृप्तीत, तसल्याच उत्साहात ते गडबडीनें खालीं आले. खालीं येऊन ते अणभर इकडे तिकडे उगीचच धावले. मग त्यांना आठवले कीं रावसाहेबांनीं थंडगार पाणी आणायचा त्यांना हुकूम केला होता झोपेंत चालणाऱ्या माणसाने वळकटी डोक्यावर घेऊन चालूं लागावें तमा समोरच्या तिपाईंवरील भरलेला भला मोठा डेरा त्यांनीं उचलला आणि मोठ्या कष्टानें सावरीत सावरीत दिवाण-

खान्यात आणला. तें पाहून मंडळी बुचकळ्यात पडली, आणि रावसाहेब गदगदून हसू लागले ते म्हणाले—

“ पाडोत्रा, अरे हा डेरा कशाला आणलास ? आम्हाला प्यायला पाणी हवें आहे— आघोळीला नव्हे ! ”

त्याबरोबर प्रचंड हशा झाला. आणि पाड्डुमास्तर भानावर येऊन, स्वतःकडे पाहून हसू लागले !

• • •

नाट्यमहोत्सवाची तयारी इतकी जोरात सुरू झाली की गावातल्या कऱ्याबऱ्याच्या तोंडीं देखील तो विषय घोळूं लागला. लहान पोरें एकमेकात खूप खूप नाटकें होणार असल्याच्या गमती जमती बोलू लागलीं, तर मोठीं माणसें महोत्सवातील निरनिराळ्या समित्या, त्यावरील कार्यकर्ते, आणि त्यांच्या काम करणाऱ्या पद्धति यावर खमगपणें टोळक्या टोळक्याने चर्चा करूं लागले. कुठलेंहि सार्वजनिक काम म्हटलें, कीं प्रत्यक्ष कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यापेक्षां, सल्लागाराचाच अधिक सुळसुळाट होतो. ते सल्लागार आप-आपल्या कल्पना माजघरात आणि स्वयंपाकघरात निरपराधी मंडळींना अकारण ऐकवीत असतात. नाट्यमहोत्सवाच्या बाबतींतहि असेच घडलें. परंतु प्रत्यक्ष तिकिटें खपविण्यासाठी स्वयंसेवक जेव्हा घरोघर फिरू लागले, तेव्हा घरातलीं कर्तीसवरती मंडळी निरनिराळ्या अडचणींच्या आड दड्डूं लागली. आणि अखेर नाइलाजानें कोणाच्या तरी दडपणामुळें तिकिटें घेऊं लागलीं. पण एखाद दुसऱ्या तिकिटाची खरेदी चालली असताना, 'हा महोत्सव करण्यापेक्षा दुसरी काहीं 'भरीव कामगिरी' करणें किती अगत्याचें आहे,' ते या स्वयंसेवकाना ही मंडळी खुलासेवार सागूं लागली.

महोत्सवाचे दिवस निश्चित झाले. त्यामुळें परगावच्या बऱ्या पाहुणे-

मंडळीशीं पत्रव्यवहार वाढला. या पत्रव्यवहाराचें काम रावसाहेबांच्या घरातलें कामधाम संभाळून पाड्ड मास्तराना पहावें लागलें. या महोत्सवासाठीं मोठमोठे नट आणि नाटककार यांनीं उपस्थित राहण्याचें कबूल केलें होतें. त्यांच्यासाठीं प्रतिनिधि-निवासाची सोय करणें जरूरीचें झालें. तेंहि काम पाड्ड मास्तराच्याच अंगावर पडलें. महोत्सवाच्या निमित्ताने होणाऱ्या नाटकातील पात्रांच्या रंगभूषेची जबाबदारी तर मास्तराच्यावरच होतीच; परंतु माडवाची उभारणी व सजावट, रंगभूमीवरील नेपथ्यरचना इत्यादि अनेक गोष्टी प्रत्यक्षात साकार होत असताना मास्तरानाच प्रत्येक ठिकाणीं जातीने रावावें लागलें. कार्यकर्त्यांचे आणि स्वयंसेवकांचे जथेच्या जथे कामासाठीं म्हणून उभे राहिले खरे. पण त्यांच्यापैकीं माहितगार कुणीच नव्हते, म्हणून प्रत्येक विभागातील कार्यकर्ते पावलोपावली मास्तराचा सल्ला घेऊन काम रेटूं लागले. हें सारे काम जिवापाड मेहनत घेऊन मास्तर करीत होते. पण त्याचें चित्त मात्र निराळ्याच एका स्वप्नाभोंवतीं रेंगाळत होते.

नाटकाच्यासाठीं दिग्दर्शक नियोजित केले गेले. पण त्यात मास्तराचें कुणालाहि स्मरण झालें नाहीं. कोणी एका माणसानें टवाळखोरीनें मुलाच्या नाटकासाठीं म्हणून त्याचें नाव सुचविलें होते. पण रावसाहेब स्वतःच या नाटकाचें दिग्दर्शन करणार होते. त्याच्या नावापुढें मास्तराचें क्षुद्र नाव कोलमडून पडावे हें स्वाभाविकच होतें. शिवाय मास्तराच्या मार्गे पत्र-व्यवहारापासून माडव परतणीपर्यंत अनेक व्यापताप लागले आहेत, त्यामुळें असली कामें त्यांना झेपणार नाहींत—अशी पोक्त सहानभूति कोणी एकानें छद्मीपणे दाखविली. नाटकातील पात्राची निवड करण्यासाठीं छोट्या छोट्या तज्ज्ञांच्या समिती कार्य करूं लागताच पाड्ड मास्तर झुझारराव नाटकासाठीं स्वतः आपण होऊन पुढे झाले. झुझारराव नाटकातील पात्राची निवड गावातील काही तथाकथित जाणकार करणार होते. आजवर 'हे जाणकार' कोठे पसार झाले होते कोण जाणे! पण नाट्यमहोत्सवाचा गलबला सुरू होताच असले 'किंचित्-तज्ज्ञ' थोरामोठ्यांच्या घरात प्रगट होऊं लागले. त्यातलेच काही महाभाग येथेहि उपस्थित होते. कमळजाचें काम

तुळशीबाईंना देण्यात यावें ही मास्तराची सूचना या समितीनें चटकून मान्य केली. बाईंना विनती करण्यासाठी कोणी जायचे तेहि ताबडतोब ठरलें. एक दोन मोटारवाल्या माणसानीं हें काम मोठ्या तत्परतेने अगावर घेतलें अशीच बारीक सारीक पात्राची निवड विघेय गाजावाजा न होता झाली. शुद्धाररावाच्या पात्रासबधींचा प्रश्न निर्माण झाला या कामासाठी नायिकेची निवड लक्षात घेऊन मोठ्या धोरणीपणानें पुढे सरसावणारे बरेच तरुण निघाले. पण त्याचा नाटक या पदार्थाशी संबध, खुर्चीवर बसून पेंगत पेंगत नाटक पहाण्यापुरताच आजवर आला होता. या इसमानी बृहन्नडेपासून राणा भीमदेवापर्यंत तन्द्दतन्द्देच्या आवाजात शुद्धाररावाची भाषणे वाचून दाखवून तज्जार्ची व श्रोत्याची भरपूर करमणूक केली.

पाडू मास्तर या प्रसंगी मागें दूरवर कोठे तरी उभे होते ते मग भीत भीत पुढे झाले. दबकत दबकत त्यानीं स्वतःचे नाव पुढें केलें. त्याबरोबर श्रोते खदखदून हसले, आणि तज्ज्याच्या मुखावरहि उपहासाचें स्मित झळकलें. त्यापैकी कोणीं एक कुत्सितपणें मास्तराना उद्देशून म्हणाला, “ अहो मास्तर, ‘ शुद्धारराव ’ म्हणजे काही भाववधनमधला ‘ मोरू ’ नव्हे ! एखादें विनोदी नाटक घेऊ तेव्हा तुम्हाला बोलवू बरे ! ” या उद्गारानीं जमलेल्या लोकात प्रचंड हशा पिकला. फरशीवर एखादे भिंग पडून त्याचे तुकडे तुकडे व्हावेत तशी मास्तराच्या स्वप्नाची शकलें शकलें उडालीं ! मग कोणी एक उंच धिंपाड माणूस तारस्वरात रेकून बोलू शकतो, आणि तो रावसाहेबाचा कुणी जवळचा नातेवाईकहि आहे, एवढ्याशा गुणावर ही भूमिका त्याच्या पदरात पडली. मास्तरानीं आपल्या आवडत्या भूमिकेचा अपमृत्यु उघड्या डोळ्यानीं पाहिला आणि निराश मनानें ते तसेचून बाहेर पडले.

पण मग मास्तराच्यावर नवीनच एका कामाची जबाबदारी येऊन पडली. मुलाचें ‘ बालध्रुव ’ हें नाटक दिग्दर्शित करण्यासाठीं म्हणून रावसाहेबांनीं बराच गाजावाजा करून मागून घेतलें होते. पण प्रत्यक्ष काम करण्याच्या वेळीं त्यातल्या अडचणी आणि अवघडपणा त्यांना पदो-पदीं लळू लागला अशा वेळीं प्रत्येक बाबतीत त्यांना नक्ळत पांडू

मास्तराची मदत घ्यावी लागत होती रावसाहेबांनी मुळात आधी नाटकच वाचलें नव्हते. त्यामुळे पात्राची निवड ते काय करणार—कपाळ ! शिवाय नाटकात काम करण्यासाठी म्हणून त्या दिवशी इतक्या मुलाचा जमाव जमला होता की त्या छोट्या दिवाणखान्याला एखाद्या मधली सुटी झालेल्या शाळेची अवकळा आली होती मुलेंच ती ! ती काय रावसाहेबाना ऐकताहेत थोडीच ! त्यांना आवरताना रावसाहेबांच्या नाकीं नव आले. मग इथेहि पाडू मास्तराना मधें पडावें लागलें. आणि पात्राच्या निवडीचें काम स्वतःलाच उरकावे लागले. त्यांनी मनाशी फार दिवस योजून ठेवल्याप्रमाणें जाईला नाटकात बालघुवाची प्रमुख भूमिका दिली गेली. गावातल्या मुलातून काही चमकदार मुले त्यांनी इतर काही पात्राच्या साठी निवडली. मग त्याच दिवशी दिग्दर्शक म्हणून रावसाहेबांच्या हस्तें मुहुर्ताचा नारळ फुटला रावसाहेबाना त्या प्रसर्गी नाटकातील काही भाग मुलाना शिकवावा लागला. त्यावेळीं त्यांच्या लक्षात आलें की लोकल बोर्डातील अडेलतट्टू सभासदांच्या बैठका चालविणे एकवेळ परवडलें, पण ह्या नाटाळ कारट्याना शिकवणें नको रावसाहेब भाषणें शिकवूं लागले म्हणजे उगीचच भलतीकडे शिरा ताणून ओरडूं लागत; आणि नको त्या ठिकाणी मुकेनें कासावीस झालेल्या माणसाप्रमाणे, त्याचा आवाज खाली पडून खोल जाई वाक्य बरोबर जमले नाही की मग ते पोराच्यावरच तणतणू लागत. त्यामुळे समोरची पोरेसोरे गळा काढून भोकाड पसरीत असत किंवा कुच्या माजराचे आवाज काढून रावसाहेबाची चेष्टा करूं लागत. त्यामुळें रावसाहेबाची ' भीक नको पण कुत्रा आवर ' अशी स्थिति होऊन जाई. मुहुर्ताच्या दिवशी असा प्रकार घडला ऐन वेळी मास्तर रावसाहेबांच्या मदतीला धावले म्हणून सारे निभलें नाहीतर उधळलेल्या राजकीय पुढान्याच्या सभेची अवस्थाच लहान मुलाच्या नाटकाच्या तालमीला प्राप्त झाली असती पण पाडू मास्तरांनी रावसाहेबाना मोटेपणा देऊन लज्जारक्षणाचा कठीण प्रसंग त्यांच्यावर आणला नाही. त्यांनी युक्तीने चार गोष्टी सागून मुलाना गप्प बसविलें. मग भाषणें वाचतानाहि ते इतके तन्मय होऊन शिकवू लागले की

मुलेंच नव्हे तर रावसाहेब देखील माना डोलवित त्याचा अभिनय तल्लीनतेने पाहू लागले ! मग थोड्या वेळाने कॉफीचे कप आले. मास्तरानी रावसाहेबाना आणि मुलाना कॉफीचे कप दिले. 'कॉफी मोठी सुंदर झाली आहे,' असे रावसाहेब मनापासून म्हणाले, आणि आणखी एक कप कॉफी मागवून घेतली. कॉफी पिता पिता रावसाहेबानी मास्तराना उगीचच काही सूचना दिल्यासारखे केले. दिग्दर्शन कसे करावे, भाषणे कशी वाचावीत, अभिनयाचे स्वरूप कसे असावे याची मूलभूत माहिती त्यानी सविस्तर रीतीने वर्णन करून सांगितली. मुले कॉफी पिण्यात मग्न झाली होती आणि मास्तर दुसऱ्याच कसल्या विचारात गुंग झाले होते. म्हणून रावसाहेबाना मनःपूत भाषण करता आले. एवढ्या प्रकारानंतर मुहूर्ताचा प्रसंग संपला.

दुसरे दिवशी तालमीच्या वेळी रावसाहेबाना काही जरूरीचे काम निघाले म्हणून पाडू मास्तराना बोलावून त्यानी म्हटले—

“हं पाहा पाडोबा, अजून माझ्या समोरचीं हीं कामे कांहीं संपली नाहीत. तेव्हा तूं पुढें हो आणि मुलाच्या नाटकाच्या तालमीला सुरुवात तर करून दे ! तोंपर्यंत मी येतोच आहे. आणि हे पहा, काल मी तुला सांगितले ना, त्याच पद्धतीवर शिकव बरे का ! म्हणजे मी अर्धा पाऊण तासात येतोच आहे...”

मग पाडू मास्तर तालमीच्या ठिकाणी गेले आणि नाटक बसविण्यास त्यानी आपल्या पद्धतीने आरंभ केला. रावसाहेब आले, पण ते अगदी कॉफीचे कप वाटले जात होते त्यावेळी. रावसाहेबाना कॉफी मोठी चवदार लागली. फुरके मारमारून कॉफी पीत असताना रावसाहेबानी जमलेल्या मुलाना आणि मास्तराना नाट्यशास्त्रावर बरीच माहिती सांगितली.

आणि मग असे रोजच होऊ लागले. तालमीच्या वेळी रावसाहेबाना काहीतरी काम निघायचे, आणि पाडू मास्तरानी पुढे जाऊन तालमीला आरंभ करायचा आणि रावसाहेब फक्त कॉफीच्या वेळी तेथे बिनचूक हजर व्हायचे. नाटकाला हळू हळू शिल्पकाराच्या दगडातून मोहोरणाऱ्या मूर्ती-प्रमाणे आकार येऊ लागला. रावसाहेबाच्या प्रकृतीलाहि कॉफी मानवूं

लागली. या नाटकासाठी, विशेषतः जाईच्या कामासाठी, मास्तर अपरंपार कष्ट घेत होते. मुलाच्या कलाकलाने त्यांना हवा असलेला अभिनय ते बसवून घेत होते आणि रावसाहेब त्यामुळेच दिवसभर ठिकठिकाणी मित्रमंडळींना सागत होते—

“ हे नाटक बुवा विलक्षण गाजणार ! नाटकामधील मुलानाच नव्हे तर आमच्या पाडू मास्तराना देखील मी असा तयार केला आहे की लवकरच स्वतंत्रपणे एखाद्या नाटकाचे दिग्दर्शन करणे त्याला मुळीच अवघड जाणार नाही. ”

मास्तरांनी घेतलेल्या कष्टपेक्षा रावसाहेबांनी मारलेल्या बढायाच जास्त प्रसिद्धि पावल्या आणि मग लौकरच रावसाहेबांच्या दिग्दर्शन कौशल्याबद्दल दूर दूर ख्याति पसरू लागली.

नाट्यमहोत्सवाचे दिवस जसजसे जवळ येऊ लागले तसतसे मास्तराना अपरिमित कष्ट पडू लागले. कित्येक वेळा सकाळी ते जे घराबाहेर पडत ते रात्री बरेच उशीरा परत येत. त्याच्याकडून लहान-सहान कामेही महोत्सवाचे चालक भरडून घेत. त्याच्या पायावर चक्र पडल्यासारखे उन्हातान्हातून ते अनवाणी वणवण करीत हिंडत असत. पण त्यांना कामाला लुपणारी माणसे त्यांच्या खाण्यापिण्याची कधीही कदर करीत नव्हती. स्वतःची आबाळ करण्याबद्दल मास्तराना बयो तोंड टाकून काय बोलत असेल तेवढीच, पण इतर कोणाला त्याची दखल घेण्याची जरूरी वाटली नाही. खुद्द मास्तराना-देखील स्वतःच्या प्रकृतीची दरकार वाटेनाशी झाली. महोत्सवाच्या सार्वजनिक जीवनात वावरणारी माणसे काम करतात, नाही असे नाही, पण स्वतःच्या घरचे काम खोळवल्यासारखी उगीचच स्वतःला असे जनावरा-सारखे राबवीत आणि शिणवीत नाहीत. त्या काम करण्यातही अशी माणसे स्वतःच्या भोवती ‘लक्ष्मण-रेषा’ आखून घेत असतात. पण तसे मास्तरांचे काहीच नव्हते घरच्या लग्नकार्यासारखे मास्तर महोत्सवाच्या कामासाठी राबत होते त्यातले काही काम त्याच्यावर लादले गेले होते आणि कांहीं त्यांनी हौसेने लादून घेतले होते. कामचुकार स्वयंसेवकांच्या काम करण्याच्या पद्धति त्यांना या जन्मात तरी अवगत झाल्या असत्या की नाही कोण जाणे!

त्यामुळे त्याच्यावर सोपविलेलीं कामें स्वतःला जीवापाड शिणवून ते पार पाडीत होते.

वास्तविक 'बाल ध्रुव' नाटकाची तालीम आटोपल्यानंतर रोज त्यांना घराकडे परतण्यास काही हरकत नव्हती, पण मास्तर आपण होऊन 'झुझार-राव' नाटकाची तालीम कशी काय चालली आहे, ते पाहण्यासाठी जाऊन बसत. या नाटकात बरीच बडी घेई रंगभूमीवर झळकणार होती. झुझार-राव' नाटकाचे दिग्दर्शन एका वृद्ध अनुभवी आणि जाणकार नटावर सोपविण्यांत आले होते. परगावाहून सदर गृहस्थ या कामासाठी मुद्दाम राव-साहेबांच्याकडे पाहुणे म्हणून येऊन राहिले होते. मास्तरांनी पूर्वी कधी त्यांना पाहिले नव्हते. पण रावसाहेब त्यांना सलग्गीने 'अण्णा' म्हणून संबोधू लागल्यापासून मास्तरांनीहि ते नाव उचलले, आणि मग मास्तरांच्या तोंडून अनेकांनी तें नाव ऐकल्यावर सारेच त्यांना 'अण्णा' म्हणून हाक मारू लागले. झुझारराव नाटकाच्या तालमी मोठ्या नीटनेटकेपणें सुरू झाल्या. अण्णासाहेबांनी त्यांत काहीं एक शिस्त आणि पद्धति निर्माण केली. मास्तरांना ती फार आवडली. ती शिस्तच नव्हे तर त्याची शिकविण्याची पद्धतहि मास्तरांना मनापासून पटली. मास्तरांनी याबद्दल भेटेल त्यांच्यापाशी अण्णासाहेबांची तोंड भरून स्तुतीच केली असे नव्हे तर त्यांचे मार्ग आणि त्यांच्या पद्धति त्यांनी पाहून पाहून आत्मसात् केल्या. तालमीच्या वेळीं मास्तर अण्णाच्या शिकविण्याकडे एकाग्र चित्ताने पाहत बसत. कधी कधी त्यांना नवीन कल्पना सुचत पण सकोचानें म्हणा वा भीतीनें म्हणा, मारतर त्या कल्पना आरंभी बोलून दाखवीत नमत. पण एकदा केव्हा तरी त्याचेकडून सहजगत्या ते धाडस घडले, आणि त्यांच्या अपेक्षेपेक्षा निराळाच परिणाम त्यांच्या प्रत्ययास आला. अण्णासाहेबांनी मास्तराची सूचना नीट समजावून घेतली. त्यांना ती पटताच त्यांनी मास्तराचें मनापासून कौतुक केलें पण झुझाररावाच्या कामाच्या बाबतीत इतके वारकावे काम करणाऱ्या त्या उच विपाड माणसाला जमेनात, आणि मग त्यामुळे स्वतः अण्णासाहेब आणि मास्तर दोघेहि वारंवार हताश होऊं लागले. मग अण्णासाहेबांच्या समतीनें मास्तरानचि या कामाचें प्रात्यक्षिक करून

दाखवावें आणि जमलेल्या साऱ्या नटाना तें, मनस्वी आवडावें असें होऊं लागले. एकदां तर अण्णासाहेब मास्तराच्या अभिनयावर खूप होऊन त्यांना म्हणाले—

“ या नाटकातल्या पात्राची निवड झाली त्यावेळी तुम्ही तेथे नव्हात काय ? ही भूमिका तुम्हालाच मिळणे जरूर होतें ”

त्यावर त्या उच धिप्पाड माणसाची मुद्रा गोरीमोरी झाली. आणि मग मास्तरानीहि उत्तराची टाळाटाळ केली. पण या एका भूमिकेमुळें एरवी बसत आलेल्या नाटकाला पाहिजे तसा उठाव मिळत नाही अशी अण्णासाहेब वारवार तक्रार करू लागले.

नाट्यमहोत्सवाला दहा बारा दिवसाचा अवधि राहिला होता महोत्सवासाठी शाळेच्या क्रीडागणावर भ-य शामियाना उभारला गेला होता. सजावटीतले बारकावे पुरे करून घेण्याचें काम जोरात चालू झालें होतें. नाटकातल्या नटाना सवय व्हावी एवढ्यासाठी या शामियान्यात उभारलेल्या रंगभूमीवर नाटकाच्या अखेरच्या तालर्मा घ्याव्यात असें दिग्दर्शकांनी ठरविलें. आणि मग रोज संध्याकाळीं आलटून पालटून एकेका नाटकाचा नटसंच या रंगभूमीवर कामे करू लागला. ‘झुझारराव’ नाटकाची पहिलीच तालीम ज्या दिवशी या जागी झाली त्यावेळीं नाटकातला झुझारराव शामियान्याचे तें भव्य स्वरूप पाहून चागलाच हवकून गेला होता. काम करताना त्याचे पाय लटलट कापूं लागले होते. घशाला कोरड पडली होती. आणि अभिनयाचे पाठ तो वारवार चुकत होता. तालीम कशीबशी सपल्यावर सदर झुझारराव अण्णासाहेबाना एकीकडे गाठून म्हणाले—

“ काय हो ?— एवढा प्रचंड माडव प्रेक्षकासाठींच उभारला आहे का ? ”

“ नाहीतर मग ? प्रेक्षकासाठीच नाही, तर मग काय धान्याच्या गुदामासाठी ? ”

त्याबरोबर झुझारराव खजील होऊन गप्प झाले. अण्णासाहेबांनी त्याची मुद्रा लक्षपूर्वक हेरून म्हटलें—

“ प्रेक्षकाची भीति नाही ना वाटत तुम्हाला ? नाहीतर फजितीला पारावार उरणार नाही हो ! घाबरलात की सपलेंच सारे. पूर्वी कधी कामे केलीं आहेत का ? ”

या बोलण्यानें छुंझारराव चागलेच हादरले. त्याची मुद्रा केविलवाणी झाली. चाचपडत ते म्हणाले—

“ होय, म्हणजे—शाळेमध्ये असताना नकल केली होती एकदा. ”

मग अण्णासाहेब काहीच बोलले नाहीत. त्याची मुद्रा गंभीर झाली.

दुसरे दिवशीं छुंझाररावाची प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे ते तालमीला आले नाहीत. तिसरे दिवशी निरोप पाठवूनहि ते आले नाहीत. चौथे दिवशीं तर ते गावातहि कुणाला दिसले नाहीत. मग बराच गवगवा झाला. खुद्द रावसाहेब छुंझाररावाच्या घरीं गेले. तेव्हा त्या भव्य शामियान्याची आणि त्यात बसणाऱ्या प्रेक्षकांची हाय खाऊन सदर छुंझारराव काहीं कामाच्या सबबीवर फरारी झाल्याचे त्यांना आढळून आले. त्याबरोबर सचालकाच्या तोंडचें पाणी पळालें. त्याची दाणादाण उडाली. धावाधाव करून त्यांनीं चारदोन माणसें वेठीला धरून आणलीं. पण अण्णासाहेबानी ती नापसत केलीं. परगावच्या काही प्रख्यात नटाना या कामासाठीं बोलवावें, अशी भाषाहि सुरू झाली. पण तितक्यात अण्णासाहेबानी स्वतः होऊन पाडू मास्तराचे नाव सुचविलें. या सूचनेनें सारे चालक स्तिमित झाले रावसाहेब तर म्हणाले—

“ हा पाडोबा काय दिवे लावणार ? तुमचा काहीतरी गैरसमज झालेला दिसतो अण्णा. ”

त्यावर अण्णासाहेब म्हणाले—“ नाटकाच्या बाबतीत तुम्ही मला काही सागावें अशी परिस्थिति निर्माण झाली आहे का ? तसे असेल तर तुम्हीच या नाटकाचें दिग्दर्शन करा. ”

ह्या उत्तरानें रावसाहेब चागलेच वरमले. मग त्यांनीं कुरकुरतच मान्यता दिली. मास्तराचे सबंध नाटक पाठ होते त्यामुळें छुंझाररावाची नकल नव्याने पाठ करण्याचा काहीं प्रश्नच नव्हता. मास्तरानीं आत्मविश्वासाने छुंझाररावाचें काम स्वीकारले. आणि त्या दिवसापासून या नाटकाच्या तालमीचा सारा नूरच पालटला !

त्यानंतर मास्तराचे जीवन 'झुंझाररावमय' झाले. स्वतःचें अस्तित्वहि ते विसरले. जेथे जेथे त्यांना वेळ मिळे तेथे तेथे ते आपल्या भूमिकेच्या धुंदीत असत. जणू ह्या भूमिकेचा त्यांना कैफ चढला होता. ह्या कैफात कित्येक वेळा रस्त्यावरून जाताना ते हातवारे करीत असत समोरून जाणाऱ्या येणाऱ्या माणसाना हा गृहस्थ आपल्यालाच खुणावतो आहे की काय असे वाटत असे. ते रस्त्यातच थबकून क्षणभर डोळे विस्फारून पाहू लागत. मास्तर कामाच्या निमित्तानें रेशन कचेरीत उभे असूं देत वा स्वयंपाकघरात पानावर बसलेले असूं देत, तेवढ्याशा एकांतातहि ते स्वतःशीं झुंझाररावाचीं भाषणें पुटपुटूं लागत मास्तराच्या उरल्या मुरल्या खाजगी जीवनाला झुंझाररावाची जी अवकळा आली होती, ह्यावरूनच बयोला मास्तर नाटकात काम करीत असावेत असा सशय आला.

एरवी बयोच्या कानापर्यंत ही गोष्ट जाऊ नये याची मास्तरांनी कटवाल्याच्या दक्षतेनें संपूर्ण काळजी घेतली होती त्यांनीं जाईला पढवून ठेवले होते, आणि त्याहिपेक्षा खरें म्हणजे स्वतःला वारंवार बजावून ठेवले होते. कारण आपल्याच उत्साहाच्या भरात या कटाचा परिस्फोट ते स्वतःच करण्याची जास्त शक्यता होती, आणि अथेर तसेंच झालेहि. एखाद्या कडक अधि-

कान्याच्या कठोरपणे बयोनै मास्तराची उलट तपासणी केली. आणि आरोपीच्या तोंडून तिने गुन्हा वदवून घेतला. मग ती भारी संतापली. आजवर मास्तराच्या प्रकृतीसाठी त्याच्यावर न रागावण्याचे व्रतच जणू तिने स्वीकारले होते. पण त्या व्रताची ही अशी फलश्रुति पाहून तिच्या अगाचा भडका उडाला. मास्तर या महोत्सवाच्या कामासाठी, दिग्दर्शनासाठी आणि आता या भूमिकेसाठी स्वतःला जे शिणवीत आहेत त्याचे परिणाम चागले होणार नाहीत याची तिला पूर्ण खात्री पटली त्यामुळे तिच्या सतापाला तळमळीची आणि तडफडीची धार आली होती. एखाद्या माणसाला जिव्हारी घाव लागावा आणि त्याच्या शरीराची तडफड सुरू व्हावी तसे सतापाचे शब्द तिच्या मुखावाटे आवेशाने धडपडत बाहेर पडत होते. मास्तराच्यासाठी आजवर आपण किती कष्ट उपसले त्याचा पाढा तिने त्याच्यासमोर वाचला मास्तरानी कबूल करूनदेखील प्रकृतीची हेळसांड कशी केली याचे तिने पुरावे दिले. त्याच्या अव्यवहारीपणाच्या झळा तिच्या ससाराला कशा तापदायक झाल्या, ह्याचाहि तिने उल्लेख केला आणि मग अशा कितीतरी गोष्टी तिने आपल्या बोलण्यात आणल्या. तिचे सारे बोलणे नुसते मनापासूनच होते असे नव्हे तर ते खरेहि होते. त्यामुळे कडक शब्दात तिचा प्रतिकार करण्याची इच्छाहि मास्तराच्या मनात निर्माण झाली नाही. मास्तराच्या प्रकृतीची ठेव ही जणू तिचे धन होते, आणि त्याचा दुरुपयोग केल्याने मास्तर अपराधी झाले होते. म्हणूनच एका शब्दानेहि प्रत्युत्तर न करता बयोचें बोलणे मास्तर निमूटपणे ऐकून घेत होते. मग बयोने आपले बोलणे हताशपणे थांबवले तेव्हा मास्तर अगदी शांतपणे म्हणाले—

“ बये, तू म्हणतेस ते काही खोटे नाही तें न समजण्याइतका मी मूर्ख आहे का ? तुझ्याप्रमाणेच मलाहि जगण्यासाठी, बरे होण्याची उत्कठा लागली आहे, नव्हे का ? पण नुमते जगून मी करू काय ? गेली वीस वर्षे मी कसाबसा खुरडत खुरडत जगत आलो आहे. आता जवळ जवळ बरा झालो आहे अशा वेळी ज्यासाठी मला बरे व्हावेसे वाटले तेंच जर माझ्यापासून तूं हिरावून घेऊ लागलीस तर जगायच तरी कशासाठी ? ”

क्षणभर बयोहि निरुत्तर झाली. पण तसे तिने दाखविले नाही स्वयंपाक

घरात जाऊन घुश्श्यातच ती कामाला लागली. बयो रागावली आहे हे मास्तरानी ओळखले. तिच्या भडाभडा बोलण्याचें मास्तराना काहीं विशेष घाटत नसे. पण ती घुश्श्यातच अबोल झाली म्हणजे त्याच्या हृदयाची कालवाकालव होई. त्याना राहवेना म्हणून ते पुन्हा आत गेले परोपरीच्या शब्दानी त्यानी तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला त्यानी आपल्या प्रकृतीची तन्हतन्हें काळजी घेण्याची वचने दिली त्याच्या बोलण्यातल्या अनुनयाने मग बयोची कळी खुलली

पण मास्तरानी दिलेली वचने सारीं खोटीं होती. ती ते पाळू गकतील अशी शक्यताच नव्हती. घरामध्ये विश्रातीच्या वेळीं थोडासा एकान्त मिळाला कीं लागलीच ते आरशासमोर हावभाव करून नकळल म्हणूं लागत तेवढ्यात बयोची चाहूल लागताच, चोरून दुधावरील साय खाणाऱ्या एकाद्या माजरी-प्रमाणें ते कावरे बावरे होत. अशावेळीं झट्टिशीं आपल्या हातातलें पुस्तक पाठीमागे दडवीत घोंगडीवर बैठक मारून आढ्याचें निरीक्षण करीत ते घाईघाईनें विश्राति घेत असल्याचे नाटक करीत बयो मास्तराच्या त्या नाटकाला फसली तरी ह्या नाटकाला फसत नसे

झुझाररावाची भूमिका बसविण्यासाठीं मास्तर अतोनात कष्ट घेऊ लागले. घरींदारीच नव्हे तर तालमीच्या वेळीं देखील ते झुझाररावाचीं भाषणें आशयात मिजवून म्हणत असत. भाषणातील कोठलाहि शब्द उच्चारताना एखाद्या नृत्यागनेप्रमाणें तो आधीं मुद्रेवर उमटला पाहिजे, आणि त्याहि आधीं तो डोळ्यात प्रगटला पाहिजे, ह्यासाठीं ते स्वतःला शिणवूं लागले. नाटकाची अधिकृत तालीम सपल्यावरदेखील ते एकटेच, तयार होत आलेल्या रंगपटात तासन् तास आरशासमोर बसत असत, आणि आपल्या मुद्रेवर कोणता अभिनय खुलून दिसतो, आणि कोणता दिसत नाही, कोणते भावाविष्कार परिणामकारक होतात आणि कोणते कोणते कोलमडून पडतात, भुवईच्या आणि ओठाच्या कोणत्या सहजगत्या झालेल्या हालचाली भाषणाला रंग भरतात, अशा मुद्राभिनयाच्या अनेक बाबींचा ते बारकाईने अभ्यास करूं लागले. कधी ते आपली मुद्रा अत्यंत करुणार्द्र करीत. जिच्यावर मनःपूर्वक प्रेम केले, जिला सर्वस्व अर्पण केले ती कमळजा

जारिणी निघावी याचें अपरपार दुःख, वेदना, यातना, तडफड, क्रोध, अगतिकता, असहायता असे भाव एकापाठोपाठ एक—इंद्रधनुष्याचे सप्तसंगांतील रंग ऐकमेकात मिसळावेत, तसे त्याच्या मुद्रेवर उमटूं लागत. आणि सहजगत्या झुझारराव बसल्या जागेवरून एकदम उठून उभे राहत. भावनाचा प्रक्षोभ अत्यंत कष्टाने आवरीत, प्रिय पत्नीचें प्रेम गमावल्यानें सृष्टीतच नव्हे तर स्वतःच्या अन्तर्जीवनातहि प्रलय झाल्याची समजूत करून घेऊन झुझारराव कमळजेच्या महालात प्रवेश करतो— कमळजा शातपर्णे पलंगावर निजली आहे. तिच्या उशाशीं एक दिवा जळत आहे. झुझारराव दारातच थबकतो, आणि स्वतःशीं उद्वेगाने म्हणतो—

“ मना, तेच, तेंच कारण ! परमेश्वरा, या तोडाने मी त्याचा उच्चार करू नये, पण कारण तेंच ! . ”

दारातून झुझारराव पुढें येतो. आणि झोपलेल्या कमळजेच्या मुखावरील प्रसन्न निरभ्र भाव पाहून त्याच्या मुखावर आतापर्यंत संयमाच्या लगामामध्ये आवरलेला प्रक्षोभ, चमकून उधळलेल्या घोष्याप्रमाणें उसळून येतो. मनाचें समुद्रमथन चालले असतानाच आणि त्यातून क्रोधाचें हलाहल प्रगट होत असताना झुझाररावाच्या मुखावर एकाएकी कांहीं एक करुण कोमल छटा उमटू लागते— काळ्याकभिन्न दगाला चंदेरी कड असावी, तशी ! मग झुझारराव तरवार उपसतो, आणि परत खाली आणीत म्हणतो—

“ छे छे ! या कोमल गौरवर्ण शरीरावर ही कठोर तरवार चालवून रक्तपात करणे माझ्या हातून होत नाही परंतु प्राण हा घेतलाच पाहिजे नाहीतर ही आणखी कित्येकाचा असाच दगा करून घात करील. ”

झुझारराव तरवार म्यान करतो आणि आवेशाने तिच्याजवळ जातो. पण उशाशी दिवा पाहून थबकतो. मग एकदा त्या दिव्याकडे आणि नंतर निजलेल्या कमळजेकडे अर्थपूर्ण दृष्टीने पाहत तो उद्गारतो—

“ पण अगोदर हा दिवा मालवावा, आणि मग हा दिवा मालवावा ”

झुझाररावाच्या मुखावरून काळेकभिन्न क्रोधाचे ढग वितळू लागतात. आणि करुण कोमल असे निळमर भाव अथाग जलाशयाप्रमाणे त्याच्या अंतःकरणांत गर्दी करू लागतात. मग झुझारराव आर्त स्वरात म्हणतो—

“ पण तो दिवा मालविला तर वाटेल तेव्हा पुन्हा लावता येईल, पण लाडके, तुझ्या या अद्वितीय लावण्यमूर्तीतला प्राणदिवा एकदा जर मी मालविला तर तो पुन्हा लावता येईल अशी मंत्रशक्ति माझ्यामध्ये कोठे आहे? हें नाजूक गुलाबाचें फूल जर एकदा मी खुडले तर अर्थातच कोमेजून गेलें पाहिजे ”

झुझारराव प्रणयभराने खाली वाकून कमळजेचे चुबन घेऊ लागतो. चुबनापाठोपाठ चुबने निर्माण होतात. अखेर अत्यंत अगतिकतेने तिच्या मुखावर टक लावून पहात तो म्हणतो—

“ लाडके, मी तुला मारतो, पण मेल्यावर तू अशीच रहा म्हणजे मी तुझ्यावर पहिल्यासारखी प्रीति करीन ! ”

कमळजेला मारण्यासाठी झुंझारराव आपल्या मनाची तयारी करू लागतो. पण कारुण्य, धावत्या घोड्यावरून रिकिचीत पाय अडकून खाली कोसळलेल्या स्वाराप्रमाणे, त्याला फरपटत नेऊं लागते. झुंझाररावाच्या डोळ्यातून अश्रू ओघळू लागतात. त्याची जाणीव येताच झुंझारराव असहायतेने उद्गारतो—

“ . हे अश्रू वाहू लागले पण मोठे दुष्ट आहेत हे जिच्यावर प्रेम तिलाच मारायच अ ? काय अलौकिक दु ख हें ? ”

— अशा प्रकारचा अभिनय करताना मास्तर इतके रंगून जात की त्याचे देहमान हरपून जाई. प्रत्येक वेळी अभिनयात नाविन्य आणि ताजेपणा आणण्याचा ते आटोकाट प्रयत्न करीत. त्यांना अश्रूच्यासाठी डोळ्यात कधी अंजन घालवे लागले नाही, वीरश्रीसाठी हातापायाची यांत्रिक आदळआपट करावी लागली नाही, किंवा दिलखुलास हास्य घटविताना त्यांना अकारण ओठाच्यावर बळजबरी करावी लागली नाही. ते शब्दाची आराधना करीत नसत तर नाटकातील भूमिका हीच कोणी देवता आहे अशा कल्पनेने, तिच्याशी एकरूप होण्याचा ते प्रयत्न करीत. त्यामुळे ही भूमिका ज्या ज्या रसातून घोळत जात असे, ते ते रस मास्तराच्या हृदयात सहजतेने उचंबळून येत. शब्दाचे निर्माल्य होते, पण जिवंत रसरसलेल्या भावना कधी कोमेजून जात नाहीत. मास्तराच्या अभिनयात ताजेपणा येऊ लागला होता, याचे कारण तरी हेच

मुद्देवरल्या अभिनयाचीच ही गोष्ट नव्हे तर, मास्तराच्या देहातील कणाकणातून व्यक्त होणाऱ्या आशयाचेहि असेच होते. झुंझाररावाची भूमिका ही एका तडफदार पण दुदैवी वीर पुरुषाची भूमिका होती तिला साजेलसा वागण्या-चालण्यातला डौल, उभे राहण्यातला नोकझोंक, बसण्यातली पेट, यासारख्या अनेक बाबी मास्तरानी मोठ्या बारकाईने आत्मसात् केल्या होत्या. झुंझाररावाचा सगळ्या आणि त्याचा मनस्ताप

त्याच्या नुसत्या मुदेवर प्रकट होऊन थांबला नाही तर त्याच्या हालचालीतहि तो दिसू लागला ज्यावेळी ओठावाटे शब्द उसळत—

“ आज रात्री तिचा चेदामेदा करतो, मुडदा पाडतो कारण, हे पहा—माझ हृदय शुद्ध पाषाण बनलं आहे हा हात सुद्धा झणझणतो आहे पहा ”

त्या वेळी विजेच्या चापल्याने मास्तर रगभूमीवर थैमान घालीत असत. पण दुसऱ्याच क्षणी एकदम बरसणाऱ्या दगाप्रमाणे विरधळल्यासारखे त्याच्या तोडून उद्गार निघत—

“ पण जाधवराव हिच्यापेक्षा खूबसुरत बायको दुनियेत नाही सापढायची ! ”

मध्येच ते थंबून उभे राहत. आणि मग विषप्रयोग झालेल्या माणसाप्रमाणे अंगागातून वेदना प्रकट करीत ते त्वेषाने बोलू लागत—

“ जाधवराव, थोडे जहर द्या आगून, म्हणजे आज रात्री बोलतसुद्धा नाही तिच्याशी ”

कमळजार्शी बोलताना परिश्रमाने गिळून टाकलेला क्रोध उपरोधाच्या आवरणातून ते व्यक्त करीत—

“ तुझ्या आचरणाबद्दल सशय ? भलतच ? तू केवढी पतिव्रता !
तारा, मदौदरी सुद्धा तुझ्यापुढे काही नव्हत यापेक्षा झाली नसतीस
तर बेहत्तर होतं ”

आणि मग ज्वालामुखी उसळून लाव्हारसाचे पूर वाहावेत आणि
सभोंवतालचा प्रदेश भस्मसात व्हावा तसा रगभूमीवर थयथयाट करीत ते
ओरडत—

“ तुझी ही सुंदर मूर्ति ‘ कसबीण ’ हा शिक्षा मारण्यासाठी घडविली
वाटत ? पातक कोणत घडल म्हणते ! बेशरम ! तुझ्या पातकाचा नुसता
उच्चार करीन तर लज्जा जळून खाक होईल ! ते पहा चंद्रानसुद्धा
बोळे झाकले, वारा पृथ्वीच्या पोटात दडून बसला ”

आणि अखेर कमळजेचा खून झाल्यानंतर आणि वस्तुस्थिति झुझाररावाला
समजल्यानंतर मनाच्या वेदना, त्याचा पश्चात्ताप आणि पश्चात् विलाप
व्यक्त करताना मास्तर रगभूमीवर अक्षरशः धाय मोवळून रडत असत—

“ केवढा अधम चाडळ मी ! यमदूत येऊन या पुण्य लक्ष्मीपासून
मला फरफर ओढून नेऊन माझ्या अगाच्या चिंध्या उडवील तर बर,
मला गधकात होरपळून काढतील तर चागल ! रसरशीत अभिर्कुंडात
झुगारून देतील तर फार उत्तम ! लाडके ! गेलीस ना ! लाडके !
हाय हाय ! ! ”

अशा रीतीने या भूमिकेतल्या बारीक सारीक छटा रसरशीत आणि
जिवंत करण्यासाठी मास्तर दिवसरात्र शिणू लागले. हा अभिनय करताना

शरिरातील सारी गात्रे एखाद्या इमानी नोकराप्रमाणे तत्परतेने त्यांच्या सेवेला धावत आणि म्हणूनच क्षणाक्षणाला निरनिराळे रगरूप धारण करणाऱ्या ढगाप्रमाणे त्यांच्या अभिनयातून विविध रंगाचे पाट खेळू लागत.

मधून मधून मास्तराच्या उजव्या हाताची बोटे त्यांच्याशी बडखोरी करीत नको तेथे त्याची चलबिचल सुरू होई. मास्तरांनी विचारपूर्वक त्यावरहि तोंड काढली, आवेशपूर्ण भाषणाच्या ओघात आपल्या हाताच्या बोटांचे वैगुण्य दिसून नये म्हणून एक तर तो हात आपल्या कमरेवरील तरवारीच्या मुठीवर ते ठेवात, अथवा मनस्तापाने येरझारा घालताना नेपोलियनप्रमाणे तो हात डौलदारपणे पाठीवर घेत असत डावा पाय कधी कधी मध्येच भूकप झाल्याप्रमाणे थरथरू लागे. अशा वेळी सहजगत्या मंचकाच्या अथवा कोणत्याहि आसनाच्या आड स्वतःचा पाय झाकून घेण्याचा त्यांनी सराव केला पण हे सारे इतक्या सहजतेने होई की चोखदळ दृष्टीच्या प्रेक्षकानाहि त्यातला कृत्रिमपणा उमगत नसे

‘झुझारराव’ नाटकाची रंगीत तालीम झाली त्या रात्री मास्तराचे हे सारे अभिनयवैभव दुथडी भरून वाहिले. महोत्सवाचे चार दोन दुय्यम कार्यकर्ते आणि स्वतः दिग्दर्शक एवढीच माणसे या प्रयोगाला हजर होती. प्रयोग संपल्यानंतर साऱ्या नटानी आणि दिग्दर्शकांनी त्यांच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव केला. पण त्याचा उमद्या मनाने स्वीकार करण्याच्या मनःस्थितीतच मास्तर नव्हते. रगपटात मास्तर कितीतरी वेळ तसेच खिन्नपणे बसले होते. आपल्या मुखावरील रग काढून आणि पोषाख बदलून तुळशी सहजगत्या जवळ आली आणि म्हणाली—

“ फार सुंदर काम केलेत तुम्ही मग आता तुमच्या मुखावर खिन्नता काय म्हणून ? ”

मास्तर भानावर आले आणि म्हणाले—

“ झुझाररावाने मला झपाटले आहे. प्रयोग सपला पण माझे झुझाररावाचे दुःख काही सपले नाही ! ”

ते काय म्हणाले ते इतर कुणालाहि समजले नसले तरी तुळशीला मात्र समजले ती म्हणाली—

“ आता नाटकाच्या दिवशी तुमच्याकडून असेच काम वठलं म्हणजे या दुःखाचें सार्थक होईल ? ”

“ कुणास ठाऊक ! प्रयोग पुन्हा पुन्हा होऊं शकतात; पण रंगदेवता नटावर नेहमीच प्रसन्न होईल असें नाहीं ! ”

अखेर नाट्यमहोत्सवाला आरंभ झाला !

या नाट्यमहोत्सवासाठी ठिकठिकाणचे पाहुणे बहुसंख्येने आले होते. नामांकित नट, नाटककार आणि नाट्यप्रेमी रसिक याची खेचाखेच झाली होती. त्याची सरबराई करता करता कार्यकर्त्यांची, विशेषतः सर्वाना परिचित म्हणून रावसाहेबाची आणि त्याचे उजवे हात म्हणून पाड्ड मास्तराची फारच ताराबळ उडाली. मास्तरांनी जिवाचा आटापिटा करून प्रतिनिधि-निवासात उतरलेल्या पाहुण्याची सारी सरबराई करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण त्यातूनहि उठल्या सुटल्या तणतणणारे आणि कार्यकर्त्यांना शिणविणारे पाहुणे असतातच. दाढीला लागणाऱ्या गरम पाण्यापासून तों जेवणात कच्च्या राहिलेल्या चपातीपर्यंत हरएक प्रकारच्या तक्रारींना मास्तरच तोंड देत होते. त्याचा परिणाम इतकाच झाला की, महोत्सवाला आरंभ झाल्यापासून मास्तराना एक क्षणभरहि 'झुंझारराव' नाटकाचे पान उघडण्यास फुरसत झाली नाही. त्याची विशेष जरूरी होती असे नव्हे. पण ज्या प्रकारच्या कामात मास्तरांची परबड चालली होती तिला भिऊन त्यांच्या मनातला झुंझारराव, रुसून घर सोडून चाललेल्या मुलाप्रमाणे दूर दूर कोठेतरी चालला होता.

महोत्सवाला रावसाहेबांच्या भाषणापासून आरंभ झाला. हे भाषण रावसाहेबांनी स्वतःच लिहून काढले होते, म्हणजे त्यांनी ते तोडाने सांगितले होते आणि पाडू मास्तरानी लिहून घेतले होते,—म्हणजे पाडू मास्तर लिहीत होते, लिहिलेले वाचून दाखवीत होते आणि रावसाहेब धूम्रपान करता करता एखाद्या दुसऱ्या शब्दाची दुरुस्ती सुचवीत होते. असें हे भाषण रावसाहेबांनी प्रेक्षकांनी भरगच्च भरलेल्या माडवात आवेशपूर्ण रीतीने वाचून दाखविले. या भाषणाचे लोकानी भारीच कौतुक केले. मग अव्यक्ताचे भाषण झाले. त्यांनी आपल्या भाषणात रंगभूमीच्या अध.पाताची जुनीपुराणी झालेली चर्चा नव्या हिरीरीने केली. कुठल्याहि भाषणानंतर ज्याना टाळ्या वाजविणे एवढेच माहित आहे, असल्या प्रेक्षकांनी त्याचे कौतुक केले. मग दुपारी कसलीशी चर्चा झाली. या चर्चेतहि 'कुलीन स्त्रियांनी नाटकात काम करावे किंवा नाही,' 'नाटककाराना मोबदला किती मिळावा,' 'नाटकगृहाच्या मालकांनी आपल्या ताब्यातील नाटकगृहे कोणकोणत्या कारणासाठी वापरावीत,' अशा अनेक जिवाळ्याच्या विषयाचा कंटाळवाणा काथ्याकूट झाला. दुसरे दिवशी जुन्या गाजलेल्या नटाचा अध्यक्षीय हस्ते सत्कार करण्यात आला. म्हणजे या नटांनी केलेल्या त्यागाबद्दल, नाट्यकलेच्या त्यांच्या वेडाबद्दल, आणि या कलेला त्यांनी वाहिलेल्या आपल्या जीवनाबद्दल, समजणाऱ्या आणि न समजणाऱ्या माणसांनी तोड भरभरून भाषणे केली. तसेच गावातल्या 'मित्रविहार मंडळा'पासून तों 'हनुमान हॉटेलपर्यंत' अनेक संस्थानी त्यांच्या गळ्यात हार घालून आपली प्रसिद्धि करवून घेतली महोत्सवातफे या नटाना काही मूल्यवान वस्तु नजर करण्यात आल्या. पाडू मास्तर अध्यक्षीय जवळ उभे राहून एकेक वस्तु त्यांच्या हातात देत होते आणि अध्यक्ष एकेका नटाची सभावना स्वतः जातीने करित होते. आणि मग असलेच काही शोभेचे कार्यक्रम होत होत 'झुंझारराव'च्या प्रयोगाची रात्र उजाडली.

मास्तर संध्याकाळी रंगभूषा करण्यासाठी रंगपटात गेले तरी त्यांच्या मागची कार्यकर्ते आणि स्वयंसेवक याची भुणभुण संपली नाही. रंगभूषेत मास्तराना एकाग्र चित्त होऊ न देण्याचा जणू या सर्वांनी विडाच उचलला

होता ज्याला ज्याला म्हणून कसलीहि शकाकुशका आली तो तो इसम थेट या 'महोत्सवाच्या ज्ञानकोशा'कडे धाव घेत होता प्रतिनिधि-निवासातल्या आचान्यापासून तो नाटकगृहातल्या द्वाररश्मकापर्यंत अनेक इसमानी या कार्याला हातभार लावला, तरी मास्तराच्या मनाची शांति ढळली नाही ते एका बाजूला सर्वाना शांतपणें उत्तरे देत होते आणि दुसऱ्या बाजूला आपल्या मुग्धाची रगभूषा काटेकोरपणे करीत होते. बघता बघता नाटकाची वेळ झाली. नाट्यगृह सर्व तऱ्हेच्या प्रेक्षकांनी चिक्कार भरलें. उशीरा येणाऱ्या बड्या माणसाना एक तर तिष्ठत उभे रहावे लागलें नाहीं तर चरफडत परत जावे लागलें

रंगदेवतेची पूजा झाली. धूप जाळण्यात आला. रगपटात प्रसाद वाटण्यात आला—आणि मग तिसरी घंटा झाली. उखळीचे बार झाले. आणि डाळिंबी रगाचा मखमली पडदा झगझगीत रोषणाईत वर गेला. दुसऱ्याच प्रवेशात झुंझाररावाच्या भूमिकेंत मास्तर रंगभूमीवर प्रगट झाले. आणि भूमिकेचा बोजा सावरीत मोठ्या आत्मविश्वासानें जाधवरावास ते म्हणूं लागले—

“ शिवाय जातकुळीबद्दल म्हणाल तर तुम्हाला म्हणून सागतो,
मी जरी जातीचा कोळी असलों तरी काहीं हलका नाहीं—सरदाराचा
बच्चा आहे ”

या उद्गारांतच मास्तरानी केलेल्या अभिनयामुळें त्यांनीं प्रेक्षकांच्यावर चागलीच छाप मारली. आणि पुढें नाटकातले बारकावे जसजसे प्रगट होऊं लागले तसतसे प्रेक्षक खुषीनें त्याच्या कामावर बेहोष होऊं लागले.

मग नाटक दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अकातून तडफेनें पुढें गेलें. मधल्या अंकात मास्तराच्यावर अनेकांनीं अभिनंदनाचा तर कोणी विस्मयानदाचा वर्षाव केला. त्यामुळें मास्तराच्या अंगीं विलक्षण उमेद संचारली. बाहेर

नाट्यगृहात देखील मोठे जाणकार नट म्हणू लागले कीं, असले काम फार दिवसानी बघायला मिळते आहे. ज्याना कोणाला माहीत नव्हते तीं माणसें मास्तराच्याबद्दल माहिती करून घेऊ लागलीं. ज्या गावकरी माणसानीं आजवर पाडू मास्तराना खुब्यात काढले तीं माणसें चकित होऊन, “हैं असें कसें झाले—आपल्याला वाटले नव्हते बुवा—” असें काहीसे दुबळे शब्द बोलू लागले. रावसाहेब मोठ्या थाटात अध्यक्षाच्या शेजारीं कोचावर बसले होते. नाटक पाहात असता माना डोलवून ते अध्यक्षाच्या कानात पाडू मास्तराना आपण ‘कसा तयार केला’ हैं सागत होते. मास्तरानी एखादा सुंदर अभिनय केला कीं तो आपणच त्यांना सुचविला होता असे रावसाहेब मोठ्या विनयानें सागत असत. नाट्यगृहाच्या मध्यभागीं कोठेंतरी मामासाहेब बसले होते. एरवीं ते सहसा कुणाल्त्रें दसले नसत. पण समोर नाटक चालू असता आपल्या भसाड्या आवाजात ते आजूबाजूच्या माणसाना नाटकाची गोष्ट समजावून सांगू लागले. आजूबाजूच्या प्रेक्षकांनीं शुक् शुक् करून त्यांना गप्प बसविण्याचा प्रयत्न केला. पण मामा त्यांना कसली दाद देणार ! ते उलट खेकसून लोकांना बजावीत—

“मी या पाडू मास्तरच्या बायकोचा मामा आहे, समजलात ? जास्त गडबड केलीत तर मास्तराना सांगून नाटक बंद करायला लावीन !”

आणि मग असेंच काहीसे तणतणत मामासाहेब मिटक्या मारमारून, शाबासकीचे शब्द मोठ्याने उच्चारत नाट्यरसाचा आस्वाद घेऊ लागले नाट्यगृहातल्या इतर प्रेक्षकांना नाटक फक्त पाहायला मिळाले पण मामाच्या आजूबाजूच्या प्रेक्षकांना, मामानी, या नाटकाचा विषय काय, त्याची गोष्ट कोणती, त्यांतून उपदेश कोणता ध्यायचा, इत्यादि अनेक बाबी सविस्तरपणें पंतोजीच्या थाटात समजावून दिल्या. त्याला इतर प्रेक्षक मात्र मुकले ! बायकांच्यात बसलेली बयोदेखील नाटक चालू असतांना झुंजाररावाचे काम करणारे मास्तर आपले यजमान आहेत असे वारवार बजावून आजूबाजूच्या बायकांना सांगत होती. झुंजाररावनें कमळजेशी थोडासा लडिवाळपणा कस्तांच मात्र तिच्या जिवाची घालमेल होत होती. तिच्या माडीवर बसून जाई

मात्र एकाग्र चिन्ताने अखेरपर्यंत नाटक पाहत होती. बयोंने दहा वेळां तिला जागरण करूं नकोस म्हणून सांगितले. पण ती तशी तिष्ठत ताटकळत बसून नाटक पाहण्यांत रमली होती. तिला नाटकातलें काहीं समजत होतें कीं नव्हतें कोण जाणे ? पण त्याची जरूरीहि नव्हती. तिला आपल्या वडिलांचें काम बघायचें होते, आणि मोठ्या भक्ति-भावानें ते पाहण्यात तिची समाधि लागली होती.

अशा रीतीने नाटक दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अंकातून मोठ्या तडफेनें पुढें गेलें. चौथा अंक सुरू झाला. मास्तरानीं रगभूमीवर प्रवेश केला. कधी नव्हे ती त्याची दृष्टि सहजगत्या प्रेक्षकातील पहिल्या काही रागांवरून फिरली. एक व्यक्ति दृष्टीच्या कक्षेत येतांच ते एकदम चकित होऊन तिच्याकडे रोखून पाहू लागले. त्यांना तो चेहरा ओळखीचा वाटला. पण ती ओळख कुठली असावी हें काहीं त्याच्या लक्षात येईना. पायांत मोडलेल्या कुसळासारखा हा विचार त्यांना त्रस्त करूं लागला. कोणीतरी बऱ्या घराण्यातली ती बाई असावी. मोठ्या छानछोकीच्या पोषाखात लाडिक नखरे करीत ती बसली होती. तिच्याभोवती चार छानछोकीच्या पोषाखातली माणसें गोंडा घोळत राहिली होती. चौथ्या अंकातला पहिला प्रवेश सपवून मास्तर आत आले आणि एका कार्यकर्त्याला बुद्दगमधून त्या स्त्रीकडे वाट दाखवून त्या स्त्रीबद्दल त्यांनी माहिती विचारली. त्याबरोबर तो इसम डोळे विस्फारून आश्चर्याने म्हणाला—

“ ह्या बाई तुम्हाला माहीत नाहीत ? प्रसिद्ध सिनेतारका अमलादेवी त्या ह्याच ! ” असें सागून तो कार्यकर्ता कोठेसा चालता झाला. विद्युत्पात व्हावा आणि आधारलेलें आसमत उजळून जावें तशी मास्तराच्या मनाची अवस्था झाली. त्याची बालपणाची जी अमला ती हीच याबद्दल त्यांना तिळमात्रहि शंका उरली नाही. वडिलांच्या माडीवरून उठून, पाड्डला गदगदा हालवून, ‘ अस कायरे, म्हण ना ! ’ असे म्हणणारी अमला ती हीच ! ! वाट चुकलेल्या वाटसरानें सहजगत्या कुठल्या तरी गुहेंत प्रवेश करावा तसे मास्तर भूतकालात शिरले. आणि त्याच्या मनाची विलक्षण तगमग सुरू झाली. तेवढ्यात तुळशीनें त्यांना म्हटलें—

“ चला, तुमचा प्रवेश आला. ”

रगपटात जाऊन मास्तरानी आरशात डोकावले, आणि मग घाईने ते रंगभूमीकडे जाऊ लागले. मध्येच त्यांना आपला डावा डोळा लव् लागल्याची शका आली आणि ते चरकले घाईने ते पुन्हा मागे परतले. रगपटात येऊन क्षणभर आरशात त्यांनी डोकावून न्याहाळून पाहिले आपला डोळा खराच लवत होता की आपल्याला भास झाला ?—हे त्यांना उमजेना. पण विचार करायला त्यांना वेळच नव्हता. थरथरत्या मनाने त्यांनी रंगभूमीवर प्रवेश केला.

रंगभूमीवर प्रवेश करून मास्तरांनी भाषणाला आरंभ केला. पण त्यांची भाषणे वेचव होऊ लागली, आधी निर्माण झालेल्या रसाशी ती इमानदारी राखीनाशी झाली नाट्यरसाचा झरा ती गढूळ करू लागली. मास्तरानाहि ते कळत होते. पण त्यांचा इलाज चालेना आपल्या बंडखोर मनाला ताब्यात आणण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. पण नाटाळ घोड्याप्रमाणे ते भलतीकडेच भडकू लागले मास्तर वारवार रंगभूमि विसरू लागले त्यांच्या दृष्टीसमोरेचा अफाट जनसमुदाय वितळून जाऊ लागला. आणि त्यांच्या दृष्टीला छानछोकीच्या पोषाखातील अमला दिसू लागली. तेवढ्यात अमलादेवीने मास्तरांच्याकडे पाहून ओळखीचे स्मित केले ते स्मित होते की ती हंसत होती ? खदखदून हंसत होती ? हसता हसता आपल्या दोस्ताना काही सागत होती. सागता सागता रंगभूमीकडे बोटे दाखवित होती तिचे दोस्त किंचित् वाकून गभीर मुद्रेने ऐकत होते आणि मान उचावून मास्तरांच्याकडे पाहत होते हे सारे खरेच होते की हा भास होता ? मास्तराना काहीच समजेनासे झाले अमलादेवीचे बोलणे त्यांना ऐकू येत नव्हते, परंतु तिचे फक्त हातवारेच त्यांना दिसत होते हंसता हसता ती हातवारे का करत होती ? जणू आपलीच नकल करण्यासाठी की—आणि मग वारवार ते बोलता बोलता अडखळू लागले. त्याबरोबर पिटात बसलेली माणसे या बेरगाने चिडून “ प्रॉम्टीग...प्रॉम्टीग.. म्हणून ओरवू लागले. बुद्दगमध्ये दडलेले प्रॉम्टर घाईघाईने हातवारे करून त्यांना काहीसे सांगू लागले त्यांचे बोलणेहि मास्तराना ऐकू येईना. त्यांना नुसते हातवारेच दिसू लागले. नुसते बोटाचे चाळेच दिसू लागले नुसत्या विस्फारलेल्या बड्यावाकड्या मुद्राच दिसू

लागल्या. ते शब्दार्शी चाचपडू लागले. त्याच्याजवळ उभ्या असलेल्या कमळजेने हलक्या स्वरात म्हटले—

“ माझं भाषण सपलं, आता तुमचं ”

त्याबरोबर उर्गीचच तरवारीला हात घालून ते म्हणाले—

“ काय म्हणालीस ? ” त्याबरोबर पुढल्या रागेतील प्रेक् खदग्बदा हसले !

कमळजा सहजगत्या जवळ येत पुन्हा हलकेच म्हणाली—

“ अहो अस काय करता ! मी तुम्हाला तुमचें भाषण सांगते आहे, म्हणा—

“ देवाच्या मनात मला दु खात कुजून माझी कसोटी पहायच आल असतं ”

तेवढ्यांत मास्तर किंचित् भानावर आले आणि गडबडीने म्हणूं लागले—

“ . देवाच्या मनात मला दु खात कुजून माझी कसोटी पहायच आल असत, त्यानें माझी कितीहि हालअपेष्टा केली असती, मला अगदीं भुकेकगाल करून टाकल असत, निराश करून जन्मभर कैदेत कोडल असत, तरी मी फारसा डगलो नसतो. पण लोकानी एकसारखीं बोट दाखवावीत म्हणून, परमेश्वरा, मला कायमचा पुतळा करून ठेवलास हें मी कस सहन करू ? ”

.....एकसारखीं बोट दाखवावीत म्हणून.....

.....एकसारखीं बोटं दाखवावीत म्हणून.....

.....एकसारखीं बोटं दाखवावीत म्हणून.....

चालता चालता माणसानें पाय घसरून सपशेल तोंडघर्शी पडावें तसे मास्तर या शब्दाना ठेचकाळून कोलमडले. बोटे दाखवावर्वांत म्हणजे काय ? झुझाररावाकडे लोकांनीं बोटे दाखविण्यासारखी त्याच्याहि हातापायाची हालचाल वेडीवाकडी होत होती का ? त्याचेहि डोळे लवत होते काय ? त्याचेहि ओठ फुरफुरत होते काय ? या विचाराबरोबर मास्तर बावरले, गोघळले ते काहीं तरीच शब्द बोलू लागले. बघता बघता नकळत त्याच्या हाताचे वेडेवाकडे चाळे सुरू झाले. पाय थरथर कापू लागले. ओठ फुरफुरू लागले. डोळा लवू लागला—दादासाहेबाच्या माडीवर बसलेली छोटी अमला बोट दाखवून म्हणते, “ हाच तो ! ” ...

“ हाच तो ! ... ”

“ हाच तो ! ... ”

मास्तराचा धरबंद सुटला. ते समोर पाहू लागले. तों सारे प्रेक्षक त्याच्याकडे बोटें दाखवून कुजबुजू लागल्यासारखे त्यांना दिसले जणू सारे प्रेक्षक त्यांच्याभोवतीं फेर धरून खदखदा हसत नाचत म्हणू लागलें—“ हाच तो ! हाच तो ! ... ” मग रंगभूमीवर उभे राहणेंहि त्यांना शक्य होईना. नाटक तसेच टाकून ते रगपटात घुसले आणि रंगभूमीवर गोघळ उडाला. प्रेक्षकगृहात हलकल्लोळ झाला. नाटकाचा असा बोजवारा उडालेला पाहून रावसाहेब क्रोधानें रगपटात धावले आणि ओरडले —

“ कुठ आहे तो पाड्या ? तरी हजार वेळा मी बजावून सांगितल होतं कीं हें काम तुला झेपणार नाही, तू ह्या भानगडींत पडू नकोस ” ...

तेवढ्यात दिग्दर्शक मध्ये पडले आणि त्यांनीं रावसाहेबाना आवरलें. नाहीतर रावसाहेब रगपटात घुसून मास्तराच्या मुक्कटात भडकावयाला निघाले होते. मग डाव विस्कटल्यासारखा झाला. सारे प्रेक्षक हीच एक खमग वार्ता अतृप्त मनानें चघळीत चघळीत पागुं लागले रगपटातल्या नटानीं आपापले रग उतरवले आणि ते घरोघर जाऊं लागले.

मास्तर रगपटात आरशासमोर टेबलावर आपलें मस्तक ठेवून आणि तें हाताने झाकून घेंऊन बसले होते त्याच्याजवळ तुळशी आणि अण्णासाहेब समजुतीचे शब्द बोलत उभे होते. तेवढ्यांत मामासाहेब, बयो, आणि जाई

घाईघाईनें तेथें येऊन पोहोचलीं. मग मामासाहेब या समजावणीच्या गलबल्यात सामील झाले. बयोहि मास्तराच्या खाद्याला माथेनें स्पर्श करून बरेंच काहींसे म्हणाली. पण मास्तरानीं एकदाहि आपलें मस्तक वर उचललें नाहीं. ते पाहून जाईला भडभडून आले ती रडू लागली रडता रडता तिनें मास्तराना मिठी मारली आणि म्हटलें—

“ बाबा, आमच्यावर रागावलात तुम्ही ? ”

या उद्गाराबरोबर मास्तरानीं मस्तक उचललें आणि तिच्याकडे करुणार्द्र दृष्टीनें पाहिलें त्याच्या यिजलेल्या डोळ्यातून घळघळा अश्रू ओघळू लागले. जाईच्या पाठीवरून आपला कापरा हात फिरवीत ते म्हणाले—

“ नाही ग पोरी, तुमच्यावर कसा रागावेन मी ? मी माझ्यावरच रागावलो आहे माझें भाडण तुमच्याशीं नाही, देवाशी आहे त्यान माझ्या मनाला पंख दिले आणि शरीराचे का म्हणून कापून टाकले ? आणि जर कापून टाकायचे होते तर जन्मभर असें खुरडत कशाला ठेवले ? असलें जिणें जगण्यापरीस मेलेलें काय वाईट ? ”

मास्तरानीं आरशात दिसणाऱ्या स्वतःच्या प्रतिबिम्बाकडे अपरंपार कारुण्यानें पाहिलें. आणि मग त्वेषानें ते म्हणाले—“ अस वाटतं कीं हे फुरफुरणारे ओठ औरबाडून, फेकून द्यावेत, लवणारा डोळा फोडून टाकावा, थरथरणारी बोटें आणि कापणारे पाय छोटून टाकावेत—”

आणि मग मास्तरानीं पुन्हा आपलें मुख थरथरत्या हातानीं झाकून घेतले आणि हुंदके देऊन ते रडूं लागले.

त्यानंतरचे दोन तीन दिवस मास्तरानाच नव्हे तर घरातल्या साऱ्या माणसाना अत्यंत तापदायक गेले. मास्तराच्या प्रकृतीने एन वेळी दगा दिल्यामुळे नाटक मधेच बंद करावे लागले. याचा गवागवा गावातच नव्हे तर वर्तमानपत्रानी दूरच्या प्रातापर्यंत केला त्यामुळे जे काही नाटक थोडे-बहुत रगले होते, त्याचे श्रेय मास्तराच्या पदरी पडण्यापेक्षा, अपशकुनी नट म्हणूनच त्याची ख्याति फार झाली. या श्रेयासाठी मास्तर हपापले होते असे नव्हे. कारण त्याचे दुःख वेगळेच होते. या दुःखाने त्याची अवस्था भ्रमिष्टासारखी झाली होती वृक्षाला येणारी पालवी कायमची करपून जावी आणि तरीदेखील तो वृक्ष खराट्याचे जिणे कठीत वर्षानुवर्षे भूमीवर उभा राहावा, तसे उरलेल्या आयुष्यात तिष्ठत उभे राहण्याचे मास्तराच्या नशीबीं आले होते. या जाणीवमुळे मरगळलेल्या मनाने दोन तीन दिवस ते घरातच कुढत बसले होते जाईखेरीज ते कुणार्शी बोलले नाहीत. दोन दिवस अन्नालाहि त्यांनी स्पर्श केला नाही. यामुळे घरादाराला उदास अवकळा चढली. पण मास्तरानी केलेला अन्नत्याग कोणाच्या रागातून निर्माण झाला नव्हता. बयोनै, आपण अन्न घेत नाही म्हणून जेवण टाकले, हे उमजताच मास्तर एकदा बळे बळे पानावर जाऊन बसले

देखील. पण पहिला घासहि त्याच्या घशाखालीं उतरेना. त्याना वारवार झाल्या गेल्या गोष्टीची आठवण येई आणि त्याचे डोळे भरभरून वाहू लागत. मग जेवण टाकून ते तसेच उठत आणि बाहेर येऊन खिडकींतून कोठेतरी दूरवर नजर लावून बसत.

मास्तरांनीं हाय खाल्ली होती. त्याचे कुढणें विक्रीपाला जाऊं नये म्हणून मामानी बाळूकाकाना मध्यस्थी घालून त्याच्या तोंडून मास्तराची समजूत करविली. पण बाळूकाकाचे समजुतीचे शब्द उपरे आहेत, हें मास्तराच्या तेव्हाच लक्षात आलें बाळूकाका त्याना म्हणाले कीं तम्मण्णाचार्यांचें सारेंच बोलणें काहीं खरे मानण्याची जरूरी नाही. मास्तराना अजूनहि बरें होण्याची पुष्कळच आशा आहे. पण ते काहीं खरे नव्हतें. कदाचित् आशा असेलहि ! तम्मण्णाचार्यांच्या ऐवजीं दुसरा कोणीतरी धन्वन्तरी मास्तराना भेटणें काय अशक्य होतें ? पण नुसते ' बरे होण्याने ' मास्तर फार तर नीटनेटकेपणानें जगूं शकले असते. नुसते नीटनेटकेपणाने जगणें मास्तराना नको होते लुळीपागळी माणसेहि नीटनेटकेपणाने जगत नाहीं का ? तसले जिणें मास्तराना क्षणभरहि दुःसह झाले असतें. पण त्याहिपेक्षा अगतिक अशा अनुकपेच्या जिण्याचा त्याच्या ललाटी शिक्षा बसला होता. मास्तर बरे झाले असते तरी विशेषसे काय घडणार होतें ? पुन्हा चुकूनदेखील त्याना कुणी नाटकात काम करण्यासाठी पाचारण करणें शक्य नव्हतें. आपल्याच आवडीच्या क्षेत्रात त्याना परित्यक्तेचे जिणें कठावें लागले असतें. या आणि असल्याच काहीं विचारानीं, फणा ठेचून काढलेल्या नागानें तडफडत शेपटीची आदळआपट करावी तशी मास्तराच्या मनाची अवस्था झाली होती. या दोन तीन दिवसात नाट्यमहोत्सवाकडे ते फिरकले नाहीत. रावसाहेबाच्या घरीदेखील त्यानी पाऊल टाकलें नाही.

मास्तराचें हे कुढें जिणे कोणत्या मर्यादेपर्यंत गेलें असतें तें सागणें कठीण आहे. पण याच वेळी आणखा एक घटना घडली. एव्हाना नाट्य-महोत्सव आटोपत आला होता. शेवटच्या दिवशीं रात्रीं मुलाच्या 'बालध्रुव' या नाटकाचा प्रयोग हाणार होता. झुझारराव पडलेल्या दिवसानंतर मास्तराना या नाटकाचा वास्तुपुसहि केली नव्हती या नाट्यप्रयोगाच्या दिवशी

सकाळीं कधीं नव्हे ते रावसाहेब लगबगीनें मास्तराच्या घरीं जातीनें आले. मास्तरानी त्याचें आगतस्वागत केले. रावसाहेबानीहि पोषाखीपणानें बऱ्याचशा अवातर गोष्टी बोलण्यात झटकून घेतल्या. मास्तराच्या प्रकृतीची आस्थेवाईकपणे चौकशी करण्यास ते चुकले नाहींत. इतकें सगळें झाल्यावर मग त्यानीं मुद्याला हात घातला. ते म्हणाले की आज रात्री पाडू मास्तरानीं नाट्यप्रयोगाकडे यायलाच पाहिजे. रावसाहेबाना बाहेर मंडपात बरीच कामे असल्यानें रंगपटात लक्ष घालणें त्यांना शक्य होणार नव्हतें. या बाबीवर रावसाहेब भरघोसपणें बरेंच काहींसैं बोलले. मग केवळ नाइलाज म्हणून जाता जाता त्यानी एका गोष्टीचा अगदीं सहजगत्या नुसता उल्लेख केला. ते म्हणाले की ही अलीकडची पोरें भारीच फाजील झाली आहेत. नाटकात काम करावयाचें तर त्याला अमुक माणूस इथें पाहिजे आणि तमुक माणूस तेथें असला पाहिजे, त्याखेरीज आम्ही काम करणार नाही, असला हट्ट काय उपयोगी ? परंतु वेळ निभावून नेणें तर जरूर आहे. म्हणून आपण मास्तराच्याकडे बोलवणें करण्यासाठी आलों असल्याचे रावसाहेब घाईनें बोलून गेले खरा प्रकार काय असावा तो मास्तराच्या लक्षात आला. पण त्याचे त्यांना विशेष काहीं वाटलें नाही. रावसाहेबाच्या अनेक लब्धप्रतिष्ठित कारवाया त्यांना काय आजवर दिसल्या नव्हत्या ? तसें नाही. त्यांना सारें समजलें होतें, उमजलें होते. पण रुग्णाईत माणसाला दाखविलेल्या आपुलकीनें तो जसा कोणाचाहि कायमचा ऋग्णी होतो, तसे मास्तर रावसाहेबानी आपत्कालीं दाखविलेल्या भूतदयेनें त्यांचें अंकित झाले होते. म्हणून मास्तरानीं क्षणभरहि आढेवेढे न घेता होय म्हटलें. मग रावसाहेब महोत्सवाच्या कसल्याशा बैठकीसाठी खुषीत निघून गेले.

मास्तरानीं नाट्यप्रयोगाचें सूत्र संभाळण्याचें त्या रात्रीं कबूल केलें याला आणखी एक कारण होतें. तें कारण म्हणजे जाई. त्या दिवशीं सकाळींच जाई मास्तराना म्हणाली होती कीं त्यानीं तिचें नाटक बघण्यास मात्र आलें पाहिजे, नाहीतर आपण देखील नाटकात काम करणार नाही. त्यावेळीं तिला नकार देणें मास्तराना मोठें जिवावर आलें. निदान नाटकात काम करणाऱ्या बालगोपाळाच्या प्रेमाचा आदर करण्यासाठीं तरी आपण

जाणें जरूर आहे असें मास्तरानी मनाशी घेतलें. संध्याकाळपर्यंत अशाच काही एक उद्विग्न मनःस्थितीत ते घरी बसून होते. बयो जेवणाकरिता पुन्हा एकदा आग्रह करण्यासाठीं जवळ आली, तेव्हा निमूटपणे ते पानावर जाऊन बसले. नुकतेच मामासाहेबहि महोत्सवाच्या कुठल्याशा चर्चेच्या कार्यक्रमाहून घरीं परत आले होते. मग तेहि मास्तराच्या शेजारीं पानावर येऊन बसले. मामानीं चर्चेत कोण काय काय बोललें तें सविस्तरपणें सांगितलें. एकंदरीत मामासाहेब महोत्सवावर खूष होते. परंतु त्याची चर्पटपंजरी ऐकूनहि मास्तर काही बोलले नाहीत. पानावरून उठून आचवण्यापूर्वीं मास्तर मामाना म्हणाले—

“मामा, एक गोष्ट सागायची आहे. आजचा हा प्रयोग संपला म्हणजे मी हें गाव सोडणार आहे. तुमच्या शेतवाडीवर येऊन मी व्यावहारिक कामात तुम्हाला मदत करावी अशी तुमची फार दिवसापासून इच्छा होती ना ? तसंच वागायचं ठरविलं आहे मी.”

“होय ! म्हणजे त्याचं असं आहे—नाटकाचा नाद एकंदरीत फारच वाईट. माणसानें तो निग्रहानें सोडण्याचा ठरविलं तरी—”

“माझ्या बाबतीत तरी सोडण्याचा प्रश्नच नाही. देवानं तो ठेंचून काढला आहे. आता इथें राहिलें काय आणि जगाच्या पाठीवर कोठेंहि खुरडलें काय, सारखेंच !”

मास्तराना आवेग आवरेना. ते झट्टिशीं उठले आणि आचवण्यासाठीं गेले.

मग जाईला घेऊन ते नाट्यगृहाकडे गेले. रंगपटात जाताच बाल-गोपाळाची जमलेली गर्दी पाहून त्याचें मन थोडेंसें टक्कटित झालें. मग ते पुन्हा उमेदीनें मुलाना रंगविण्याच्या कामाला लागले. पात्रें रंगविताना त्याचा एक हात थरथर कापत होता. आणि डोळा लवत होता. त्याची मुलानीं बाल-सुलभ वृत्तीनें थट्टा केली आणि तीं हंसू लागलीं. पण मास्तराना त्याचें काही विशेष वाटले नाही. मुलें नेहमी अशीच हंसत; पण त्या हंसण्यात कधीं कुत्सितपणा नसे. एखाद्या स्वच्छ जलाशयाचा तळ सूर्यप्रकाशात स्पष्ट दिसावा तसें त्याच्या हसण्यातहि त्याचें निर्मळ हृदय

स्पष्ट दिसे अशा वेळीं मास्तरहि स्वतःकडे पाहून मनःपूर्वक हँसत. पात्रे रंगविण्याचें काम आटोपत आलें. तोंवर नाट्यगृह प्रेक्षकांनीं फुलून गेलें होतें. नाटकाची तिसरी घंटा झाली. मखमलीचा पडदा वर गेला. जाईनें प्रवेश केला—आणि त्याच क्षणापासून नाटकाला विलक्षण रंग भरूं लागला.

रंगपटातलें काम आता बहुतेक आवरले होते. म्हणून मास्तर रंगभूमी-वरील सूत्रें दुसऱ्या कोणाच्या हवालीं करून बाहेर आले. आणि माडवातच मार्गें कोठें तरी दूरवर एका कोपऱ्यात एकटेच जाऊन प्रयोग पाहूं लागले. जाईचें काम इतकें सहज, लाडिवाळ आणि भावदर्शी होत होतें की, माणसें तिच्या शब्दाशब्दाला झुलत होती सारे रस तिच्याभोंवतीं फेर धरून तिचा अनुनय करित होते. प्रत्येक अंकानंतर माणसें तिच्याबद्दल बोलत राहत ह्या मुलीला काही ईश्वराचें देणें आहे असें लोक म्हणू लागले. जाईचें काम पाहून मास्तराचा ठेचलेला हुरूप हळुहळू जागृत होऊ लागला. त्याना वीस वर्षांपूर्वी घडलेल्या याच नाट्यप्रयोगाची एकाएकीं आठवण झाली. त्यावेळीं ध्रुवाचें काम जाई करित नव्हती, बालनट पाडू त्या भूमिकेंत रंगभूमीवर वावरत होता. त्यावेळीं लोक असेच पाडूच्या शब्दाशब्दावर झुलत राहिले होते. पाडूच्या अभिनयातील सहजता आणि विविध रसावरील त्याची हुकमत पाहून तेव्हाहि लोक असेच म्हणत होते कीं, या पोराला काहीतरी ईश्वरी देणें आहे

तिसरा आणि शेवटचा अक सुरू होण्याच्यापूर्वी या नाटकाच्या दिग्दर्शनाबद्दल रावसाहेबाचा सत्कार करण्यात आला लंबीचवडी भाषणें झडली. रावसाहेबाची हारगुच्छांनीं संभावना झाली. मग गहिवरलेल्या शब्दात रावसाहेबांनीं लोकांचे आभार मानले, आणि जनतेची अशीच सेवा करण्याचे आश्वासन दिलें. मग हा आगतुक कार्यक्रम संपून शेवटच्या अंकाला आरंभ झाला. बालध्रुवाच्या प्रखर तपस्येला भगवान प्रसन्न झाले. साक्षात् भगवन्त समोर अवतरलेले पाहून तपस्वी ध्रुवाची ताराबळ उडाली तपस्यापूर्तीचा आनंद, श्रेयसिद्धीचा हर्ष, बालसुलभ मनाचा उडालेला गोंधळ इत्यादी छटा जाईनें अत्यंत सफाईनें आपल्या अभिनयाने साकार केल्या. मग भक्तिभावाने हात जोडून आणि गुडघे टेकून ती म्हणाली—

“ देवा, माझ्यासाठी आपण इतके कष्ट घेतलेत ! तुमची उपासना, आराधना, स्तुति मी कोणत्या शब्दात करू ? ऋषीमुनीनीहि तुमचे स्वरूप वर्णन करताना हात टेकले मग माझ्यासारख्या बालकाला तें कसे जमणार ? देवा, मी तुम्हांला शरण आलो आहे. आई म्हणते, कीं शरण गेलेल्या कोणत्याहि माणसाला देव कधीं दूर लोटीत नाही देवाना लहान मुले तर फार आवडतात देवा, मग तुम्हीं मला नाहीं का प्रसन्न होणार ? ”

हे उद्गार जाईनें इतक्या लडिवाळपणें म्हटले कीं जणूं ती भगवन्ताच्या अन्तःकरणाचा ठाव घेत होती या लडिवाळपणें तिनें साऱ्या प्रेक्षकाच्या काळजालाच हात घातला. प्रेक्षकगृहात माणसाच्या ठेचाठेचीत एका खावाला टेकून पाड्ड मास्तर उभे होते जाईचा लडिवाळ अभिनय पाहत असताना त्याच्या डोळ्यात जणू पंचप्राण एकवटले होते. जणू आपले दुसरें गोजिरे रूप—आपला आत्माच आपल्या भेटिला परत आल्याचा त्याना भास झाला. हें रूप, हा आत्मा त्याच्या खुरडणाऱ्या दग्धपख देहापेक्षा किती तरी वेगळा होता, कितीतरी सुंदर होता. त्या तपस्वी राजकुमाराच्या भूमिकेंतील तिचा अभिनय पाहत असताना क्षणभर ते तल्लिन झाले पण क्षणभरच !

क्षणार्धांत त्याची ही तल्लीनता एकाएकी भग पावली. सप्त पाताळात प्रयासाने गाडलेल्या अनेक स्मृति भूकंप व्हावा त्याप्रमाणें रसरसून उद्रेकल्या. जाईच्या तोडचे शब्द, तिचा अभिनय, सभोंवतालचें सारें वातावरण त्याना परिचित वाटू लागले. नुसतें परिचित नव्हे, तर एखाद्या अरण्यातून जाताना वाटसराला वन्य श्वापदाच्या भयसूचक खुणा दिसू लागल्यात, तशा भयसूचक खुणा त्या वातवरणात उमटलेल्या त्याना दिसू लागल्या. ते घाबरे झाले. गुदमरल्यासारखी त्याच्या मनाची स्थिति झाली. श्वास रोधून ते एकेक शब्द ऐकूं लागले. हा प्रयोग इथेंच सपावा अशी अंतःप्रेरणा त्याना होऊं लागली. नाचत वागडत एखाद्या हरिणीचें पाडस खोल दरीच्या दिशेनें धावूं लागवें, तसें त्याना वाटलें.

बघता बघता पाडू मास्तर भूतकाळात विरघळून गेले. पंचविस वर्षापूर्वी याच नाटकाच्या प्रयोगात, याच अकात—हाच लडिवाळ अभिनय, हेच लाघवी शब्द, हेच उत्कट वातावरण, उद्गारात तशीच आर्तता—

—बालधुव डोळ्यात पाणी आणून भगवन्ताना म्हणतो—

“ देवा, आई म्हणते की मुलानी पाप केलें म्हणजे देव त्याना शिक्षा करतो ! खरें ना हें ? मग मला सांगा, की मी असे कोणते पाप केलें होतें, म्हणून तुम्ही मला अशी शिक्षा केलीत ? बाबाच्या माडीवर मी बसलो, हाच माझा अपराध होता का ? सुरुचीमातेने बाबाच्या माडीवरून का मला ढकळून दिले ? माझा असा अपमान का केला ? माझ्या आईला सुरुचीमातेने असे वेडे वाकडे शब्द का बोलोवत ? माझा अपमान मी गिळून टाकला तरी माझ्या आईचा अपमान मी कसा सहन करू ? सांगा—देवा सांगा, तुम्ही गप्प का ? . ”

—याच—नेमक्या याच शब्दावर, रंगभूमीवर काम करता करता छोट्या पाडूवर त्या विचित्र रोगाने झडप घातली होती. बोलता बोलता त्याचे ओठ फुरफुरूं लागले, डोळा लवूं लागला, शब्द अडखळू लागले, हाताची बोटे वेडीं वाकडी होऊ लागली, आणि पाय थरथरू लागले. त्याचा तो विचित्र अवतार पाहून छोटी अमला रगपटानूनच किंचाळली— “ दादा, दादा . ” आणि—

—तेवढ्यात पाडू मास्तर भानावर आले रंगभूमीकडे ते नीट न्याहाळून पाहूं लागले. जीवाचा कान करून ते ऐकू लागले. जाई म्हणत होती—

‘ देवा आई म्हणते की मुलानी पाप केलें म्हणजे देव त्याना शिक्षा करतो—खरें ना हें ? मग मला सांगा ’

ते उद्गार ऐकताच मास्तर थरथरू लागले. त्याचें ओठ फुरफुरू लागले. बोटें वेडींवाकडीं होऊ लागलीं. ओरडून जाईला 'थाब' म्हणावें, या जीवघेण्या क्रीडेपासून तिला दूर दूर सुरक्षित स्थळीं उचलून न्यावें, अशी त्यांना उबळ आली पण तेवढ्यात संबंध प्रेक्षकगृह उलटें पालटें फिरू लागल्याचा त्यांना भास झाला. त्यांनीं डोळें मिटून घेतलें, आणि तोल सावरण्यासाठीं खाबाला घट्ट धरून ठेवलें.

ते भानावर आलें आणि सांवरून आजूबाजूला पाहूं लागले, तेव्हा नाटक संपलें होतें. गर्दीची पागापाग होऊं लागली होती जो तो जाईच्या अभिनय कौशल्याची तोंड फाटेपर्यंत तारीफ करीत चालला होता. जाईशिवाय प्रेक्षकाना बोलण्याला जणूं दुसरा विषय नव्हता बरेचसे प्रेक्षक रंगपटाच्या बाहेर जाईला पहाण्यासाठीं थोप गर्दी करून उभे होते. क्षणभर मास्तराना काय झालें तेच कळेना. मग जाईच्या स्तुतीचे, कौतुकाचे शब्द पुष्पवृष्टी-प्रमाणें त्याच्या कानावर सारखे बरसू लागले. त्यावेळीं त्यांच्या हर्षाला पारावार राहिला नाही चाचपडत, माणसाना ठेंचकळत, गर्दीतून वाट काढत, जाईला भेटण्यासाठी मास्तर रंगपटाकडे जाऊं लागले. पण त्यांना सरळपणें वाटही मिळेना. धक्काबुक्की करणारे पागल झालेले षोकिन मास्तराच्यावरच डाफरू लागले, त्यांच्याशी तणतणूं लागले. पण लोकांचे अपशब्द मास्तराना थोडे सुद्धा खुपले नाहीत. रंगपटाच्या दारात रेटारेटी करत मास्तर कसेबसे येऊन पोहोचले. त्यावेळीं जाईभोवतीं बडे पाहुणे कोंडाळें करून उभे होते. अमलादेवी जाईला कडेवर घेऊन उभ्या होत्या, लडिवाळपणें तिचे कौतुक करीत होत्या. रंगपटाच्या दारात मास्तराना उभे असलेले पाहताच जाईनें उचंबळून येऊन "बाबा" अशी हाक मारली. त्याबरोबर छानछोकीच्या पोषाखातील माणसे वळून पाहूं लागली. अमलादेवी चकित होऊन एकदा पाडूमास्तराच्याकडे आणि एकदा जाईकडे निरखून पाहू लागल्या तेवढ्यात जाईनें अमलादेवीच्या कडेवरून चटकन् खाली उडी मारली. लोकानीं तिला वाट करून दिली. जाईनें धावत जाऊन मास्तराना मिठी मारली.

—आणि मग मास्तरहि उचंबळून आले. गर्हिवरून आले, सयमाचे सारे बाघ ढासळून पडले. जाईला उचलून मास्तरानीं पोटाशीं घेतलें. त्याच्या

डोळ्यातून अश्रूच्या सरी ओघळू लागल्या. त्याचे हातपाय थरथरत होते बोलण्यासाठी ओठ फुरफुरत होते पण त्या तशा अवस्थेतहि जाईचे सारे अगटि त्यानीं चाचपून पाहिले. तिचे डोळे लवत नव्हते. तिचें ओठ फुरफुरत नव्हते. तिच्या हाताची बोटे वेडे वाकडे चाले करीत नव्हतीं, कीं तिचे पाय थरथरत नव्हते. पुनःपुन्हा तिचे अग चाचपून ती सुरक्षित आहे याची मास्तर खात्री करून घेत होते त्याची खात्री पटली आणि मग ते कसल्यातरी अनामिक उन्मादानें बेहोष झाले. कसल्यातरी अवर्णनिय उल्हासाची त्यांना धुदी आली. आणि त्याचें पागळें शरीर कोणत्या तरी अकल्पित साक्षात्काराने बहारून आले

—आणि मग मास्तरानीं जाईला खांद्यावर घेतलें आणि या उन्मादात ते रगपटात आणि प्रेक्षकगृहातहि थयथया नाचू लागले. जमलेले सारे लोक विचित्र दृष्टीने त्याच्याकडे पाहू लागले. पण त्याची मास्तराना आता तमा नव्हती, ते निराळ्याच सृष्टीत भ्रमण करीत होते. वेगळ्याच विश्वात वावरत होते. श्रेयसिद्धीच्या दगावर जणू ते तरगत होते—

—जणूं मास्तराना पुन्हा भारद्वाज पक्ष्यासारखे सुदर, सोनेरी आणि सजीव पख फुटले होते !

• • •

लेखनकाल—

१ फेब्रुवारी ते ५ मार्च १९५३ }

